

ΣΤΕ ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ
1749/2019

**(παρόμοια η ΣτΕ
Ολομ. 1750/2019 Π.Σ.
Θρησκευτικών Λυκείου)*

**Δήμος Θανάσουλας, Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς, Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ,
Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων και λοιποί**

κατά

Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων

1. Επειδή, για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως έχει καταβληθεί το νόμιμο παράβολο (βλ. 171399951957 1227 0004 κωδικός ηλεκτρονικού παραβόλου).

2. Επειδή, με την αίτηση αυτή ζητείται η ακύρωση της 101470/Δ2/16.6.2017 αποφάσεως του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο» (Β' 2104/19.6.2017).

3. Επειδή, η υπόθεση εισάγεται προς συζήτηση στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου κατόπιν της από 8.5.2018 πράξεως του Προέδρου του, λόγω της όλως εξαιρετικής σπουδαιότητάς της, σύμφωνα με τα άρθρα 14 παρ. 2, 20 και 21 του π.δ. 18/1989 (Α' 8) και 8 παρ. 4 και 5 του ν. 4205/2013 (Α' 242).

4. Επειδή, υπέρ του κύρους της προσβαλλόμενης αποφάσεως παρεμβαίνει το σωματείο με την επωνυμία «Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος “ΚΑΙΡΟΣ για την αναβάθμιση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης”».

5. Επειδή, η προσβαλλόμενη απόφαση, η οποία έχει κανονιστικό χαρακτήρα (βλ. ΣτΕ 660,661,926/2018 Ολομ.), δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 19.6.2017. Συνεπώς, η κρινόμενη αίτηση, η οποία κατατέθηκε στην Γραμματεία του Δικαστηρίου στις 30.10.2017, ασκείται εμπροθέσμως, δεδομένης της αναστολής της προθεσμίας ασκήσεώς της μέχρι και τις 15.9.2016 λόγω των δικαστικών διακοπών.

6. Επειδή, από τις διατάξεις των άρθρων 1510, 1512 και 1516 του Αστικού Κώδικα προκύπτει ότι οι γονείς ασκούν καταρχήν από κοινού τη μέριμνα για το ανήλικο τέκνο τους (γονική μέριμνα), εκτός εάν συντρέχει κατά τον Α.Κ. περίπτωση ασκήσεως της γονικής μέριμνας αποκλειστικά από τον ένα γονέα ή από τρίτον. Η εκ μέρους του ενός γονέα επιχείρηση πράξεων της γονικής μέριμνας, όταν η άσκησή της ανήκει από κοινού και στους δύο γονείς, επιτρέπεται μόνο στις ρητώς προβλεπόμενες από τις διατάξεις του άρθρου 1516 του Α.Κ. περιπτώσεις, στις οποίες (μεταξύ άλλων) περιλαμβάνονται οι συνήθεις πράξεις επιμέλειας του προσώπου του τέκνου, οι πράξεις που αφορούν την τρέχουσα διαχείριση της περιουσίας του, καθώς και οι πράξεις που έχουν επείγοντα χαρακτήρα. Η άσκηση της αιτήσεως ακυρώσεως κατά πράξεων που είτε αφορούν το πρόσωπο του ανήλικου τέκνου είτε

βλάπτουν τα έννομα συμφέροντά του, δεν υπάγεται μεν στις συνήθεις πράξεις επιμέλειας του προσώπου του τέκνου ή της τρέχουσας διαχείρισεως της περιουσίας του, συνιστά, όμως, πράξη που έχει επείγοντα χαρακτήρα, ενόψει του ότι πρέπει να ασκηθεί εντός ορισμένης προθεσμίας, 60 ημερών, από τη δημοσίευση ή την κοινοποίηση ή τη γνώση της προσβαλλόμενης πράξεως, κατά τις διακρίσεις του άρθρου 46 του π.δ. 18/1989. Κατά συνέπεια, εγκύρως η αίτηση αυτή ασκείται από τον ένα γονέα, εφ' όσον όμως έως την πρώτη συζήτηση της υποθέσεως ο άλλος γονέας εγκρίνει την άσκηση του ένδικου αυτού μέσου ή προσκομισθεί απόφαση του αρμόδιου δικαστηρίου κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 1512 του Α.Κ. Η έγκριση αυτή γίνεται με δήλωση που κατατίθεται στη γραμματεία του Συμβουλίου της Επικρατείας ή προφορικά στο ακροατήριο από τον έτερο γονέα ή από πληρεξούσιο δικηγόρο, στον οποίο αυτός έχει χορηγήσει γενικό ή ειδικό πληρεξούσιο. Η έγκριση μπορεί επίσης να γίνει και με δήλωση του γονέα αυτού ενώπιον συμβολαιογράφου, αντίγραφο όμως της συμβολαιογραφικής πράξεως πρέπει να περιέλθει στο Συμβούλιο έως την πρώτη συζήτηση της υποθέσεως (βλ. ΣτΕ 5720/1996 Ολομ., 660, 661/2018 Ολομ.)

7. Επειδή, ο πρώτος των αιτούντων παρέστη αυτοπροσώπως ως δικηγόρος, η δε δεύτερη εξ αυτών και σύζυγος του πρώτου αιτούντος διόρισε αυτόν με πληρεξούσιο ως δικηγόρο, τόσο για λογαριασμό της όσο και για λογαριασμό των ανήλικων τέκνων της. Επομένως και οι δύο εν λόγω αιτούντες νομιμοποιούνται να ασκήσουν την κρινόμενη αίτηση τόσο ατομικώς όσο και για λογαριασμό των ανήλικων τέκνων τους (βλ. ΣτΕ 661/2018 Ολομ.). Περαιτέρω, ο τρίτος αιτών παρέστη αυτοπροσώπως ως δικηγόρος, η δε σύζυγος αυτού και μητέρα του τέκνου του ενέκρινε για λογαριασμό της και για λογαριασμό του ανήλικου τέκνου τους την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως και διόρισε αυτόν ως πληρεξούσιο δικηγόρο για λογαριασμό του ανήλικου τέκνου τους (βλ. το από 21.9.2018 πληρεξούσιο συμβολαιογράφου Αθηνών). Συνεπώς, και ο ως άνω αιτών νομιμοποιείται να ασκήσει την κρινόμενη αίτηση τόσο ατομικώς όσο και για λογαριασμό του ανήλικου τέκνου του.

8. Επειδή, οι τρεις πρώτοι αιτούντες προβάλλουν ότι έχουν άμεσο, ενεστώς και προσωπικό έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως. Ειδικότερα προβάλλουν ότι είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και ότι έχουν άμεσο και ενεστώς έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως, διότι θίγονται από την προσβαλλόμενη απόφαση τόσο οι ίδιοι ως γονείς όσο και τα τέκνα τους, τα οποία δεν διδάσκονται τις αρχές και τα δόγματα της ορθόδοξης πίστεως στο πλαίσιο του μαθήματος των θρησκευτικών. Οι δύο πρώτοι αιτούντες, γονείς δύο τέκνων, έχουν προσκομίσει σχετικώς την 395/6.9.2018 βεβαίωση φοίτησης του ενός τέκνου τους στην Α' τάξη του Γυμνασίου και την 122/6.9.2018 αντίστοιχη βεβαίωση φοίτησης του άλλου τέκνου τους στην Ε' τάξη του Δημοτικού Σχολείου για το σχολικό έτος 2018-2019, καθώς και το από 6.9.2018 πιστοποιητικό οικογενειακής κατάστασης. Ο δε τρίτος από τους αιτούντες έχει προσκομίσει την από 6.9.2018 βεβαίωση φοίτησης του τέκνου του στην Ε' τάξη του Δημοτικού Σχολείου για το σχολικό έτος 2018 – 2019 καθώς και το από 3.9.2018 πιστοποιητικό οικογενειακής κατάστασης. Με τα δεδομένα αυτά οι ως άνω αιτούντες ασκούν με έννομο συμφέρον την κρινόμενη αίτηση τόσο ατομικώς όσο και υπό την ιδιότητά τους ως ασκούντων την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων τους (βλ. ΣτΕ 661, 926/2018 Ολομ.).

9. Επειδή, η τέταρτη των αιτούντων Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς και ο πέμπτος αιτών Μητροπολίτης Πειραιώς προβάλλουν προς θεμελίωση του εννόμου συμφέροντός τους ότι έχουν την υποχρέωση να συνεργάζονται με την Πολιτεία επί του θέματος της θρησκευτικής εκπαίδευσης και αγωγής των νέων και δη των παιδιών του δημοτικού και του γυμνασίου,

ενόψει της διαλαμβανόμενης στις διατάξεις του ν. 590/1977 (περί του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος) βασικής αποστολής των Ιερών Μητροπόλεων και των Ιερών Ναών, των Αρχιερέων Μητροπολιτών και των Ιερέων, και ιδίως αυτής του άρθρου 2 του νόμου αυτού κατά την οποία «Η Εκκλησία της Ελλάδος συνεργάζεται μετά της Πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος, ως τα της χριστιανικής αγωγής της νεότητας,». **Εξάλλου, η Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς ισχυρίζεται επί πλέον ότι έχει την ευθύνη λειτουργίας και την εποπτεία τριών σχολικών μονάδων**, διαφορετικού εκπαιδευτικού επιπέδου (παιδικού σταθμού και νηπιαγωγείου, δημοτικού σχολείου, γυμνασίου και λυκείου), και ότι για τον λόγο αυτόν έχει άμεσο, προσωπικό και ενεστώς έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως. Ενόψει αυτών έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως έχουν τόσο η Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς, όσο και ο Μητροπολίτης Πειραιώς, ο οποίος προϊστάται αυτής και φέρει την ποιμαντική ευθύνη για τους ορθόδοξους χριστιανούς της Μητροπόλεώς του, δοθέντος ότι, όπως προβάλλουν, **θίγονται ηθικώς από τη μεταβολή του περιεχομένου της διδασκαλίας και του εν γένει χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών** στα δημοτικά και γυμνάσια. Το έννομο συμφέρον των ανωτέρω προσώπων καθίσταται, άλλωστε, σαφές και εκ του ότι, λόγω της λειτουργίας σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, για τα οποία έχει λάβει άδεια λειτουργίας η αιτούσα Ιερά Μητρόπολη, υφίσταται υποχρέωση εφαρμογής των σχετικών προγραμμάτων σπουδών που αφορούν το μάθημα των θρησκευτικών (βλ. ΣτΕ 660/2018 Ολομ.), απορριπτομένων των περί του αντιθέτου προβαλλομένων με το 146855/ΓΔ4/7.9.2018 έγγραφο απόψεων της Διοικήσεως προς το Δικαστήριο. Μειοψήφησε ο Σύμβουλος Θ. Αραβάνης, κατά την γνώμη του οποίου ο Μητροπολίτης και η Μητρόπολη Πειραιώς δεν έχουν έννομο συμφέρον για την άσκηση της αιτήσεως επικαλούμενοι το άρθ. 9 παρ. 1 περ. ε' του ν. 590/1977, διότι κατά το άρθ. αυτό αρμόδια να παρακολουθεί το δογματικό περιεχόμενο των διδακτικών βιβλίων του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι η Διαρκής Ιερά Σύνοδος και όχι κάθε Μητρόπολη ή ο προϊστάμενος αυτής Μητροπολίτης. Περαιτέρω, ούτε η διατήρηση εκπαιδευτηρίων προσδίδει στους ανωτέρω έννομο συμφέρον, διότι δεν προβάλλεται ούτε προκύπτει ότι αυτοί νομίμως εκπροσωπούν τις οικείες σχολικές μονάδες ή τους μαθητές και τους γονείς των, καθ' υποκατάσταση των οικείων οργάνων διοικήσεως των εκπαιδευτηρίων και των συλλόγων γονέων.

10. Επειδή, το έκτο των αιτούντων σωματείο προβάλλει ότι η προάσπιση του ορθόδοξου χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών, που πλήττεται με την προσβαλλόμενη απόφαση, αποτελεί μέρος του σκοπού του ως σωματείου και, ως εκ τούτου, έχει άμεσο έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως, ενόψει των καταστατικών του σκοπών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται η κατανόηση της ουσίας του Ορθόδοξου Χριστιανισμού, η διέγερση του ενδιαφέροντος και της αγάπης του λαού προς τη θρησκευτική γνώση και ζωή εντός του πλαισίου των πατρικών μας παραδόσεων, ο πλήρης θρησκευτικός και ηθικός διαφωτισμός της νεότητας και η προσήλωση στην Ορθοδοξία και άμυνα κατά πάσης αντιορθόδοξου και αντιχριστιανικής εκδηλώσεως. Με τα δεδομένα αυτά και το ως άνω σωματείο έχει έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης αιτήσεως (βλ. ΣτΕ 661/2018), τα περί του αντιθέτου δε προβαλλόμενα με το 146855/ΓΔ4/7.9.2018 έγγραφο απόψεων της Διοικήσεως προς το Δικαστήριο είναι απορριπτέα.

11. Επειδή, κατόπιν των ανωτέρω όλοι οι αιτούντες ασκούν την κρινόμενη αίτηση με έννομο συμφέρον και παραδεκτώς ομοδικούν, προβάλλοντας κοινούς λόγους ακυρώσεως που στηρίζονται στην ίδια νομική και πραγματική βάση (βλ. ΣτΕ 660-1/2018,926/2018). Μειοψήφησε ο Σύμβουλος Θ. Αραβάνης, κατά την γνώμη του οποίου οι μη έχοντες την

ιδιότητα γονέων μαθητών αιτούντες (Μητροπολίτης και Μητρόπολη Πειραιώς και Σύλλογος Θεολόγων) απαραδέκτως προβάλλουν παράβαση του άρθ. 2 του ΠΠΠ ΕΣΔΑ, το οποίο νομιμοποιούνται να επικαλεσθούν μόνο μαθητές ή γονείς μαθητών (πρβλ. ΕΕπΔΑ 7.4.1997, Scientology Kirche Deutschland). Συνεπώς οι ανωτέρω αιτούντες δεν ομοδικούν με τους λοιπούς αιτούντες γονείς μαθητών.

12. Επειδή, το παρεμβαίνον σωματείο, σύμφωνα με το καταστατικό του, έχει ως μέλη του θεολόγους και εκπαιδευτικούς του μαθήματος των θρησκευτικών και βασικό σκοπό την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Μεταξύ των αποτυπωμένων στο καταστατικό του ειδικότερων σκοπών και αξόνων δράσης είναι: «α) Η εκπόνηση και η διατύπωση προτάσεων σχετικά με το περιεχόμενο και το χαρακτήρα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (σε Α/βάθμια και Β/βάθμια εκπαίδευση), β) Η συμβολή στη δημιουργία ενός πλαισίου διαλόγου μεταξύ των φορέων της Ελληνικής Πολιτείας που είτε εμπλέκονται θεσμικά στο σχεδιασμό και την παροχή της θρησκευτικής εκπαίδευσης (Υπουργείο Παιδείας, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, συνδικαλιστικοί φορείς εκπαιδευτικών κ.α) είτε έχουν νόμιμο και θεμιτό ενδιαφέρον για αυτήν (εκκλησία της Ελλάδος, θρησκευτικές κοινότητες, ανεξάρτητες αρχές, πολιτικά κόμματα, σύλλογοι κ.α.), γ)... δ) Η συμβολή στην ανάπτυξη ελεύθερου διεπιστημονικού και θεολογικού διαλόγου σχετικά με το περιεχόμενο και το χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα [...], ε)... στ)... ζ)...η)...». Επίσης, μεταξύ των δραστηριοτήτων του παρεμβαίνοντος σωματείου, όπως αποτυπώνονται στο καταστατικό του, είναι η προσφυγή στη δικαιοσύνη και γενικώς η ανάληψη κάθε ενέργειας αναγκαίας για τη διαφύλαξη και την προστασία των σκοπών, της δραστηριότητας και της ηθικής υποστάσεως του συνδέσμου, στις οποίες περιλαμβάνεται, όπως προβάλλεται, και η άσκηση της εν λόγω παρεμβάσεως. Με βάση τα ανωτέρω, το προαναφερθέν σωματείο προβάλλει ότι έχει έννομο συμφέρον για την άσκηση της κρινόμενης παρεμβάσεως, καθώς, βάσει των καταστατικών σκοπών του, μεριμνά για την ενασχόληση με το μάθημα των Θρησκευτικών, όπως διδάσκεται σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης μέσω της αξιοποίησεως όλων των σύγχρονων εξειδικευμένων παιδαγωγικών μεθόδων και παράλληλα τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των διδασκόντων στο μάθημα των θρησκευτικών. Όπως προβάλλει δε, μέλη του συγκαταλέγονται μεταξύ των θεολόγων και δασκάλων που συμμετείχαν στην εκπόνηση του αναλυτικού προγράμματος σπουδών, που αποτελεί περιεχόμενο της προσβαλλόμενης πράξεως, μεταξύ των εμπειρογνομόνων και αξιολογητών των προγραμμάτων και μεταξύ των συντακτών των φακέλων – βιβλίων που διανεμήθηκαν στους μαθητές. Υπό τα δεδομένα αυτά, με έννομο συμφέρον ασκεί την κρινόμενη παρέμβαση το ως άνω σωματείο, τα δε περί του αντιθέτου προβαλλόμενα με το από 5.10.2018 υπόμνημα των αιτούντων είναι απορριπτέα.

13. Επειδή, η ένωση περισσότερων αιτούντων σε κοινό δικόγραφο επιτρέπεται, με την προϋπόθεση ότι προβάλλουν κοινούς λόγους ακυρώσεως, που στηρίζονται στην ίδια νομική και πραγματική βάση. Συνέπεια τούτου είναι ότι οι προβαλλόμενοι μη κοινοί για όλους τους αιτούντες λόγοι είναι απαράδεκτοι (ΣτΕ 5935/1995 Ολομ.). Επομένως, εφόσον το από 10.8.2018 δικόγραφο προσθέτων λόγων δεν ασκείται από όλους τους ομόδικους αιτούντες (συγκεκριμένα δεν ασκείται από την δεύτερη αιτούσα), οι προβαλλόμενοι με αυτό πρόσθετοι λόγοι, ως μη κοινοί για όλους τους αιτούντες, πρέπει ν' απορριφθούν ως απαράδεκτοι (βλ. ΣτΕ 5935/1995 Ολομ., 3271/2000,1332/2004 7μ.,2531/2005 7μ.,807/2008,3923/2008 7μ.,2739,4525/2014,1688-9/2015 7μ.).

14. Επειδή, στο ισχύον Σύνταγμα γίνεται επίκληση της Αγίας Τριάδος («Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»), στο δε άρθρο 2 παρ. 1, το οποίο εντάσσεται στο Τμήμα Α' του Μέρους Πρώτου αυτού, ορίζεται ότι: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Εν συνεχεία, στο άρθρο 3, το οποίο εντάσσεται στο Τμήμα Β' αυτού (με τίτλο: «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας») του Μέρους Πρώτου του Συντάγματος, ορίζεται ότι: «1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928. 2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου. 3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη». Περαιτέρω, στο Μέρος Δεύτερο του Συντάγματος με τίτλο: «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα» ορίζεται, στο μεν άρθρο 5 αυτού, ότι: «1. Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. 2. Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο ... 3. ... 4. ... 5. ...», στο δε άρθρο 13 αυτού ορίζεται ότι: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. ... 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. ...». Σύμφωνα δε με το άρθρο 14 παρ. 3, επιτρέπεται κατ' εξαίρεση η κατάσχεση εφημερίδων ή άλλων εντύπων, μεταξύ άλλων για προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας. Εξάλλου, στο άρθρο 16 του Συντάγματος ορίζεται ότι: «1. ... 2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλάσή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. 3. Τα έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα. 4. 5. ...», στο δε άρθρο 21 αυτού ορίζεται ότι: «Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους ... και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους. 2. ... 3. ... 4. ... 5. ... 6. ... 7. ...». Σύμφωνα δε με το άρθρο 110 (παρ. 1) δεν υπόκεινται, μεταξύ

άλλων, σε αναθεώρηση και οι ανωτέρω παρατεθείσες διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 13 παρ. 1 αυτού.

15. Επειδή, περαιτέρω, το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως «για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών» (ΕΣΔΑ), που κυρώθηκε το πρώτον με τον νόμο 2329/1953 (Α' 68) και εκ νέου με το ν.δ. 53/1974 (Α' 256), εγγυάται, στην παρ. 1, την ελευθερία της θρησκείας ενώ στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου προβλέπονται οι περιορισμοί του δικαιώματος αυτού. Ειδικότερα το άρθρο 9 ορίζει ότι: «Πάν πρόσωπο δικαιούται εις την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. 2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων». Περαιτέρω στο άρθρο 14 αυτής ορίζεται ότι: «Η χρήσις των αναγνωριζομένων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως». Εξάλλου, το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα στην εκπαίδευση, ορίζει δε ειδικότερα ότι: «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Πάν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και την εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις».

16. Επειδή, η περιεχόμενη στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος αναφορά ως «επικρατούσης»- στην Ελλάδα της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού -όπως, άλλωστε, και η επίκληση στην κεφαλίδα του Συντάγματος της «Αγίας, Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»- συναρτάται με τον καίριο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, ιδίως κατά την προηγηθείσα της εθνικής ανεξαρτησίας χρονική περίοδο της τουρκοκρατίας, αποτελεί δε και διαπίστωση του πραγματικού γεγονότος ότι την θρησκεία αυτήν πρεσβεύει η πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ενώ δεν στερείται η αναφορά αυτή και κανονιστικών συνεπειών (όπως π.χ., ενδεικτικώς, η καθιέρωση χριστιανικών εορτών ως υποχρεωτικών αργιών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα) (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.). Εξάλλου, η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, η οποία αναγορεύει την παιδεία ως βασική αποστολή του Κράτους, συγκαταλέγει μεταξύ των σκοπών της την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων. Η έννοια της «εθνικής» και της «θρησκευτικής» συνειδήσεως κατά την εν λόγω συνταγματική διάταξη, είναι, ενόψει και της χρήσεως οριστικού άρθρου, συγκεκριμένη και δεν αφορά σε οποιοδήποτε έθνος και σε οποιοδήποτε θρήσκευμα. Ειδικότερα, ως ανάπτυξη της «εθνικής» συνειδήσεως νοείται ευλόγως, εφ' όσον το ελληνικό Κράτος ιδρύθηκε και υπάρχει ως εθνικό Κράτος (βλ. ΣτΕ 460/2013 Ολομ.), η ανάπτυξη της ελληνικής -και όχι άλλης- εθνικής συνειδήσεως, ως ανάπτυξη δε της «θρησκευτικής» συνειδήσεως νοείται η ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως (βλ. ΣτΕ 660,926/2018

Ολομ.,2176/1998 7μ.,3356/1995), ενόψει του ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας του Χριστού, χαρακτηριζόμενη ως «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα», αναγνωρίζεται από τον συνταγματικό νομοθέτη, όπως προεκτέθηκε, ως η θρησκεία της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Στην ανάπτυξη, άλλωστε, θρησκευτικής συνειδήσεως των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας αποβλέπουν και οι γονείς τους, αντλώντας από την προπαρατεθείσα διάταξη του άρθρου 13 του Συντάγματος, το δικαίωμα, που κατοχυρώνεται ευθέως και από το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου (Π.Π.Π.) της Συμβάσεως της ΕΣΔΑ, να «εξασφαλίζουν» την μόρφωση και εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις (βλ. ΣτΕ 660, 926/2018 Ολομ., 2176/ 1998 7μ., 3356/1995). Περαιτέρω, δοθέντος ότι η θρησκευτική συνείδηση γεννάται και διαμορφώνεται σταδιακά, πριν ακόμη από την έναρξη του σχολικού βίου, στο πλαίσιο της οικογένειας (η οποία, ως «θεμέλιο της συντηρήσεως και προαγωγής του Έθνους» τελεί -όπως και η παιδική ηλικία- υπό την προστασία του Κράτους, κατά το άρθρο 21 του Συντάγματος), από τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος σε συνδυασμό με τις διατάξεις των παρ.1 και 2 του άρθρου 13 αυτού και του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ συνάγεται ότι ως «ανάπτυξη» της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής συνειδήσεως κατά τα ανωτέρω νοείται η εμπέδωση και ενίσχυση της συγκεκριμένης αυτής θρησκευτικής συνειδήσεως των μαθητών με τη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ως εκ τούτου δε, αφορά αποκλειστικά τους μαθητές, οι οποίοι, ανήκοντες στην κατά τα άνω πλειοψηφία του ελληνικού λαού, ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.). Το κυριότερο μέσο, με το οποίο -εκτός άλλων (προσευχή, εκκλησιασμός)- υπηρετείται ο ανωτέρω συνταγματικός σκοπός είναι η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.). Συνεπώς, στις ανωτέρω υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις αντίκεινται ρυθμίσεις νόμων ή κανονιστικών διοικητικών πράξεων, με τις οποίες, μέσω, κυρίως, των προγραμμάτων διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, για τους αποτελούντες την κατά τα άνω πλειοψηφία του ελληνικού λαού μαθητές, δεν υπηρετείται ο ως άνω συνταγματικός σκοπός, η ανάπτυξη δηλαδή, υπό την προεκτεθείσα έννοια, της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως (βλ. ΣτΕ 660, 926/2018 Ολομ.). Περαιτέρω, ως αποστολή της Παιδείας, η, υπό την προεκτεθείσα έννοια, «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως» αποτελεί συνταγματική υποχρέωση του Κράτους, επιτελείται δε κυρίως με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, το οποίο για να υπηρετεί τον εν λόγω σκοπό, πρέπει να διδάσκεται επί ικανό αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως (βλ. ΣτΕ 660, 926/2018 Ολομ., 2176/1998,7μ., 3356/1995), να μην υποβαθμίζεται, κατά την διδασκαλία και την εξέταση, σε σχέση με άλλα μαθήματα και να περιλαμβάνει οπωσδήποτε, με σαφήνεια και πληρότητα, τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας του Χριστού, χωρίς να προκαλεί σύγχυση με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και θρησκειών (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.). Πρέπει δηλαδή το μάθημα να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων) αλλά την καλλιέργεια των κατάλληλων προϋποθέσεων ώστε να μπορεί να μεταδοθεί το προεκτεθέν κατά το Σύνταγμα περιεχόμενό του. Η διδασκαλία των ανωτέρω στοιχείων είναι συμβατή με την, καθιερούμενη στη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος, απαραβίαστη θρησκευτική ελευθερία, διότι δεν συνιστά επιβολή πίστεως προς την επικρατούσα θρησκεία, αφού το μάθημα αυτό, μέσω του οποίου πραγματώνεται ως σκοπός της παιδείας η «ανάπτυξη

της θρησκευτικής συνειδήσεως» υπό το προεκτεθέν κατά τη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος περιεχόμενο (ήτοι η ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως), απευθύνεται αποκλειστικά, ως εκ του ανωτέρω περιεχομένου του, στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα και όχι στους ετερόδοξους, αλλόθρησκους ή άθεους μαθητές (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.).Τούτο δε ενόψει και του ότι οι τελευταίοι, απολαύοντας της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία κατοχυρώνεται ως απαραβίαστη με τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος, έχουν ευθέως βάσει της συνταγματικής αυτής διατάξεως δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια, εφ' όσον οι γονείς τους, ή οι ίδιοι αν είναι ενήλικοι, υποβάλουν δήλωση ότι δεν επιθυμούν, για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, να παρακολουθήσουν τα τέκνα τους τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών που έχει το προεκτεθέν περιεχόμενο.Η δήλωση, εξάλλου, αυτή, που θα μπορούσε να έχει το εξής περιεχόμενο:«Λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή (μου ή του παιδιού μου) στο μάθημα των θρησκευτικών», δεν παραβιάζει τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος, εφ' όσον γίνεται χάριν απαλλαγής των μαθητών αυτών από την, επιβαλλόμενη κατ' αρχήν από το Σύνταγμα και το νόμο, υποχρέωση παρακολουθήσεως του μαθήματος αυτού [πρβ. ΣτΕ 660,926 Ολομ., 2176/1998 7μ, 3356/1995, βλ. επίσης ΣτΕ 2280/2001 Ολομ., πρβ. σε σχέση με την ΕΣΔΑ και την απόφαση του ΕΔΔΑ της 26.9.2007 Folgero και λοιποί κατά Νορβηγίας (αρ. Προσφυγής 15472/02), σκ. 96-102].Για τους μαθητές όμως αυτούς που απαλλάσσονται από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και προκειμένου να αποτραπεί η δημιουργία “ελεύθερης ώρας” και, εντεύθεν, ο κίνδυνος απομακρύνσεως των μαθητών από το ανωτέρω, συνταγματικώς επιβαλλόμενο, μάθημα χωρίς αποχρώντα λόγο, η Πολιτεία οφείλει να προβλέψει τη διδασκαλία ισότιμου μαθήματος, συναφούς κατά την αντίληψή της περιεχομένου (π.χ. μαθήματος ηθικής), εφόσον βεβαίως συγκεντρώνεται ικανός αριθμός μαθητών, κατά την αντίληψη πάντοτε της Πολιτείας. Περαιτέρω, εφόσον διασφαλίζεται η συνταγματική υποχρέωση του Κράτους για την ανάπτυξη, κατά τα άνω, της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών εκείνων, οι οποίοι ανήκοντες στην πλειοψηφία του ελληνικού λαού ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, δεν εμποδίζεται η Πολιτεία να περιλαμβάνει στα σχολικά προγράμματα και εκπαίδευση «θρησκευσιολογικού» χαρακτήρα με πληροφορίες και γνώσεις και για άλλες, πέραν της Ορθοδοξίας, θρησκείες και δόγματα (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.).

17. Επειδή, περαιτέρω, ο νομοθέτης, για ετερόδοξους ή αλλόθρησκους μαθητές -ιδίως τους μαθητές του καθολικού δόγματος ή της εβραϊκής θρησκείας ή της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης-, έχει ρητώς προβλέψει δυνατότητα διδασκαλίας του οικείου δόγματος ή θρησκείας από πρόσωπα προτεινόμενα από την οικεία θρησκευτική κοινότητα, προκειμένου δε περί της μουσουλμανικής μειονότητας από μουσουλμάνο θρησκευτικό λειτουργό (βλ. άρθρα 19 παρ. 1 του ν. 3379/1955, Α' 260, 85 παρ. 4 του ν. 1566/1985, 55 παρ. 5 του ν. 4386/2016, Α' 83, και 7 παρ. 1 του ν. 694/1977, Α' 264). Ενόψει αυτού, σύμφωνα με την συνταγματική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος) και τις διατάξεις των άρθρων 9 και 14 της ΕΣΔΑ και της παρ. 1 του ΠΠΠ αυτής, το Κράτος δεν μπορεί, ρυθμίζοντας το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών, να στερήσει από τους μαθητές που ασπάζονται ορισμένο δόγμα ή θρησκεία το δικαίωμα, το οποίο αναγνωρίζει σε μαθητές που ανήκουν σε άλλα δόγματα ή θρησκείες, να διδάσκονται αποκλειστικά τα δόγματα της πίστεώς τους (βλ. ΣτΕ 660,926/2018 Ολομ.).

18. Επειδή, οι Σύμβουλοι Μ. Γκορτζολίδου και Ε. Νίκα διατύπωσαν την ακόλουθη ειδικότερη γνώμη: Υπό το ισχύον Συνταγματικό πλαίσιο και την συνδυασμένη ερμηνεία των σχετικών συνταγματικών διατάξεων κατά το γράμμα και τον σκοπό τους, ενόψει της τυπικής τους ισοδυναμίας, καθώς και της αντίληψης του νοήματός τους σε αρμονία και με τις προπαρατεθείσες διατάξεις της ΕΣΔΑ, συνάγονται τα ακόλουθα: απώτερος σκοπός της παιδείας, ως βασικής αποστολής του Κράτους είναι η “διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών”. Η “αγωγή των Ελλήνων”, η οποία παρέχεται προς τον σκοπό αυτό, οφείλει, μεταξύ των άλλων, να συμβάλλει στην “ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής τους συνείδησης”. Ως “συμβάλλουσα” δε στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων μαθητών, οι οποίοι εισέρχονται στον σχολικό βίο με ήδη διαμορφωμένη συνείδηση περί του θείου, απότοκη των βιωμάτων τους από το οικογενειακό περιβάλλον, όπως αυτά αναπτύσσονται σε συνθήκες πλήρους θρησκευτικής ελευθερίας προστατευόμενης από το άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος, νοείται η αγωγή εκείνη που έχει ως αντικείμενο να εισαγάγει τους μαθητές και να τους εξοικειώσει με την έννοια του ιερού ως έγκυρης πρότασης νοηματοδότησης του βίου. Και δη, για την πλειοψηφία των Ελλήνων μαθητών που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, όπως η πρόταση αυτή έχει διαμορφωθεί από την χριστιανική ορθοδοξία και αναδειχθεί ιστορικά στην Ελλάδα ως το “επικρατέστερο”, συλλογικό θρησκευτικό βίωμα, ενώ, εξάλλου, για τους ετεροδόξους ή αλλοθρήσκους μαθητές ιδίως τους μαθητές του καθολικού δόγματος ή της εβραϊκής θρησκείας ή της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, ο νομοθέτης, σύμφωνα με την συνταγματική αρχή της ισότητας, έχει ρητώς προβλέψει δυνατότητα διδασκαλίας του οικείου δόγματος ή θρησκείας από πρόσωπα προτεινόμενα από την οικεία θρησκευτική κοινότητα (βλ. και σκέψη 17 της παρούσης). Ειδικότερα για την πλειοψηφία των μαθητών που ασπάζεται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, κατά την αντίληψη του συνταγματικού νομοθέτη, η θρησκευτική αγωγή, από την μία μεν πλευρά δεν επιτρέπεται να υπερβεί τον χαρακτήρα της ως “έγκυρης” μεν, αλλά, πάντως, “πρότασης” για την συγκρότηση ελεύθερων συνειδήσεων, ικανών για τις δικές τους προσωπικές επιλογές και, επομένως, δεν είναι επιτρεπτό να μεταβάλλεται σε δογματική ομολογία πίστεως ή πολλώ μάλλον σε κατήχηση, από την άλλη, όμως, οφείλει να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων), αλλά την εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών αυτών, με τη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κατά τα λοιπά, είναι ασφαλώς ελεύθερη η Πολιτεία να επιλέγει και να καθορίζει κανονιστικά το περιεχόμενο της σχετικής αγωγής κατά την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική και τα πορίσματα της παιδαγωγικής επιστήμης, μη ελεγχόμενα δικαστικά στις επιλογές της αυτές παρά μόνον ως προς την τήρηση των πιο πάνω συνταγματικών υποχρεώσεων. Εξάλλου, ο Σύμβουλος Σ. Μαρκάτης διατύπωσε την ειδικότερη γνώμη ότι: Κατά την διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ο κοινός νομοθέτης είναι ελεύθερος να διαμορφώνει το πρόγραμμα της σχολικής εκπαιδευτικής των ελλήνων μαθητών, υπό τον όρο ότι το περιεχόμενο των διδασκόμενων μαθημάτων οδηγεί στην επίτευξη των σκοπών, στους οποίους ο συνταγματικός νομοθέτης αποβλέπει, αναγνωρίζοντας την παιδεία ως βασική αποστολή του Κράτους. Στους σκοπούς αυτούς ο συνταγματικός νομοθέτης ρητώς συγκαταλέγει την ανάπτυξη -και όχι διαμόρφωση- της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, οι οποίοι εισέρχονται στον σχολικό βίο με ήδη διαμορφωμένη συνείδηση περί του θείου, απότοκη των βιωμάτων τους από το οικογενειακό περιβάλλον, όπως

αυτά αναπτύσσονται σε συνθήκες πλήρους θρησκευτικής ελευθερίας προστατευόμενης από το άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος. Συνεπώς, κατά την διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, το σχολικό πρόγραμμα πρέπει να περιλαμβάνει μάθημα, στο οποίο οι μαθητές ασκούνται στην κατανόηση και εμπέδωση των θρησκευτικών δογμάτων, τα οποία ήδη πρεσβεύουν, υπό την προϋπόθεση ότι δεν έχει μορφή κατηχήσεως σ' αυτά ώστε να μην διακυβεύεται η διάπλαση ελεύθερης προσωπικότητας που, επίσης αναγνωρίζεται, κατά την ίδια διάταξη, ως σκοπός της παιδείας. Έτσι, κατά την διάταξη αυτή, στο σχολικό πρόγραμμα, που καταρτίζει ο κοινός νομοθέτης, πρέπει να περιλαμβάνεται η διδασκαλία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ως θρησκεύματος της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, καθώς και η διδασκαλία άλλων δογμάτων της χριστιανικής πίστεως ή άλλων θρησκειών στην περίπτωση που η εκπαίδευση παρέχεται σε περιοχές όπου ευδιάκριτο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού πρεσβεύει τα δόγματα αυτά ή τις άλλες θρησκείες, υπό την εξυπακουόμενη, εκ του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος, προϋπόθεση της μη υποχρεωτικής παρακολούθησής του μαθήματος αυτού από ετερόδοξους χριστιανούς, αλλόθρησκους, μη θρησκευόμενους ή άθεους μαθητές. Μάθημα "θρησκευιολογικού" περιεχομένου, δηλαδή προσφορά και επεξεργασία γνώσεων για τις ανά τον κόσμο θρησκευτικές δοξασίες και αντιλήψεις μπορεί να είναι χρήσιμο για την πνευματική αγωγή των μαθητών και την διάπλαση της προσωπικότητάς τους, πλην δεν οδηγεί στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως, την οποία το ισχύον Σύνταγμα ρητώς επιβάλλει, και, συνεπώς, δεν υποκαθιστά θεμιτώς την διδασκαλία των θρησκευτικών δογμάτων, τα οποία απαντώνται στην ελληνική επικράτεια. Μειοψήφησαν οι Σύμβουλοι Κ. Κουσούλης, Α. Χλαμπέα, Χ. Ντουχάνης και Ι. Σύμπλης, οι οποίοι διατύπωσαν την ακόλουθη γνώμη: Από τις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος συνάγεται ότι η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει ως σκοπό την διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών, καθώς και, μεταξύ άλλων, την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων, ως εκ τούτου δε περιλαμβάνει και τη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών. Η τελευταία πραγματοποιείται ιδίως μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών. Εξ άλλου, από τις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 (με το οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα για ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), 13 παρ. 1 (σύμφωνα με το οποίο η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη) και του ανωτέρω άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος σε συνδυασμό με τα άρθρα 9 της ΕΣΔΑ και 2 του 1ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ συνάγεται ότι η μετάδοση γνώσεων ή πληροφοριών θρησκευτικού χαρακτήρα στην εκπαίδευση πρέπει να είναι αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική και να μην επιδιώκει κατηχητικό σκοπό, χωρίς ωστόσο να θίγεται η ελευθερία του κράτους να διαμορφώνει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ανάλογα με τις ανάγκες και τις παραδόσεις του ή σύμφωνα με τις αρχές της τυχόν επίσημης ή επικρατούσας θρησκείας, εφόσον, στην περίπτωση αυτή, προβλέπεται σύστημα απαλλαγής των μαθητών που δεν παραβιάζει τη θρησκευτική τους ελευθερία (πρβλ. αποφάσεις του ΕΔΔΑ Folgerø κατά Νορβηγίας, Ολομ., 29.6.2007, Hansan και Eylem Zengin κατά Τουρκίας, 9.10.2007, Grzelak κατά Πολωνίας, 15.6.2010, İzzetin Doğan κ.ά. κατά Τουρκίας, Ολομ., 26.4.2016). Περαιτέρω, από τις διατάξεις του ίδιου άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ερμηνευόμενες σε συνδυασμό με τα άρθρα 5 παρ. 1 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά και με την αναγνώριση, στο άρθρο 3 του Συντάγματος, της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσας στην Ελλάδα, δηλαδή ως θρησκείας της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού (πρβλ. ΣτΕ Ολομ. 2280-2285/2001), συνάγεται ειδικότερα ότι επιβάλλεται κατ' αρχήν, στο πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών, να δίνεται έμφαση στη

διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, εναπόκειται δε στον νομοθέτη να καθορίσει το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών ή άλλου ισότιμου μαθήματος, κατά τρόπο ώστε να εκπληρώνεται η ως άνω συνταγματική υποχρέωση και για τους μη ορθόδοξους Έλληνες, καθώς και να θεσπίσει σύστημα απαλλαγής από τη διδασκαλία των θρησκευτικών με τρόπο που να μην παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία των μαθητών. Από το συνδυασμό των ιδίων ως άνω συνταγματικών διατάξεων συνάγεται επίσης ότι εντός του προγράμματος σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών επιβάλλεται να συμπεριλαμβάνονται θρησκευολογικά, φιλοσοφικά ή άλλα στοιχεία. Στο πλαίσιο αυτό, και δοθέντος ότι με τις προαναφερθείσες διατάξεις δεν παρέχεται δικαίωμα στους γονείς να αξιώνουν από το κράτος την οργάνωση διδασκαλίας με συγκεκριμένο περιεχόμενο, ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια να διαμορφώσει το ειδικότερο περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών, λαμβάνοντας υπόψη και παιδαγωγικά κριτήρια. Επομένως, ο δικαστικός έλεγχος αφενός μεν των διατάξεων τυπικού νόμου που καθορίζουν τους σκοπούς της εκπαίδευσης και τις γενικές κατευθύνσεις των προγραμμάτων σπουδών, αφετέρου δε των κανονιστικών πράξεων, με τις οποίες εγκρίνονται τα προγράμματα σπουδών, είναι οριακός, ενώ εκφεύγουν του ακυρωτικού ελέγχου οι ουσιαστικές εκτιμήσεις και οι παιδαγωγικές επιλογές της Διοίκησης, οι οποίες στηρίζονται σε εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις. Ομοίως **μειοψήφησε ο Σύμβουλος Θ. Αραβάνης**, ο οποίος διατύπωσε την εξής γνώμη: Με τις διατάξεις του άρθ. 13 παρ. 1 Συντ., οι οποίες είναι θεμελιώδεις, ως μη υποκείμενες σε αναθεώρηση (άρθ. 110 παρ. 1), προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως (εδ. α'), η οποία είναι ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξεως της προσωπικότητας (άρθρ. 5 Συντ.) και συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα του καθενός να πρεσβεύει το θρήσκευμα ή το δόγμα της εκλογής του ή να μην ακολουθεί κανένα θρήσκευμα ή να είναι άθεος (ΣΕ [194/1987](#)). Το β' εδάφιο της ίδιας διατάξεως κατοχυρώνει την θρησκευτική ισότητα, έκφραση της οποίας είναι το δικαίωμα του καθενός να απολαύει, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, το σύνολο των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη, τόσο ατομικών και πολιτικών όσο κοινωνικών, όπως το δικαίωμα της παιδείας. Η κατά τα άνω κατοχυρούμενη ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, με την οποία προστατεύεται προεχόντως το ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση, είναι απαραβίαστη και υπόκειται μόνο στους περιορισμούς της παρ. 4 του ίδιου άρθρου, περιλαμβάνει δε, μεταξύ άλλων, και **το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του** (ΣΕ 2280-2285/2001 πλήρ. Ολομ. σκ. 9). Επομένως, κανένας (άρα ούτε οι μαθητές ή οι γονείς των, βλ. ΕΔΔΑ 16.10.2010, Grzelak, σκ. 87, 92, 100) δεν μπορεί να εξαναγκασθεί, με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει, αμέσως ή εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του (σκ. 9-10). Διάφορο δε είναι το ζήτημα της οικειοθελούς προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίησης του θρησκευματος του ατόμου για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας (όπως η μη εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων για λόγους αντιρρήσεων συνειδήσεως, ή η ίδρυση θρησκευτικών ενώσεων). **Το άρθρο 3 Συντ.**, το οποίο αφορά τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας και υπόκειται σε αναθεώρηση, **αναφέρεται απλώς στο πραγματικό γεγονός ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού ασπάζεται το θρήσκευμα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας**, περιλαμβανόμενο δε στα ελληνικά συντάγματα από την Επανάσταση και εξής ετέθη και στο Σύνταγμα του 1975 **κυρίως για λόγους ιστορικούς** (βλ. Πρακτ. Ολομ. Συντ., σ. 402). Η διάταξη αυτή έχει **περιορισμένο κανονιστικό περιεχόμενο**,

συναπτόμενο ιδίως με τον καθορισμό επίσημων θρησκευτικών αργιών (βλ. ΣΕ 100/2017 Ολομ.) κλπ., και δεν επηρεάζει την άσκηση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, ούτε εισάγει προνομακή μεταχείριση υπέρ των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού. Τούτο άλλωστε θα αντέβαινε και στην ειδική διάταξη του άρθ. 13 παρ. 1, που επιβάλλει την ίση μεταχείριση στην απόλαυση και των ατομικών κλπ δικαιωμάτων ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις (ΣΕ 2280-2285/2001 πλ. Ολομ., σκ. 10). Ομοίως δεν επηρεάζει την άσκηση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνει το Σύνταγμα η επίκληση της Αγίας Τριάδος στην προμετωπίδα του Συντάγματος, η οποία τέθηκε ομοίως για ιστορικούς λόγους και έχει περιορισμένη κανονιστική επιρροή, αντίστοιχη με αυτή του άρθρου 3 παρ. 1 (πρβλ. απόφαση της 26.9.1990 του Ομοσπ. Δικαστηρίου της Ελβετίας, BGE 116 Ia S 252, 258, σκ. 5, το Σύνταγμα της οποίας περιλαμβάνει αντίστοιχη προμετωπίδα). Εξ άλλου, όπως κρίνει παγίως το ΕΔΔΑ, η ελευθερία της σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας (άρθ. 9 παρ. 1 της ΕΣΔΑ), είναι ένα από τα θεμέλια μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» κατά την έννοια της Συμβάσεως. «Όσον αφορά την θρησκευτική της διάσταση, είναι ένα από τα ζωτικότερα στοιχεία που συνιστούν την ταυτότητα των πιστών και την αντίληψή τους για τη ζωή, αλλά είναι επίσης ένα πολύτιμο στοιχείο για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι προϊόν του πλουραλισμού, ο οποίος κατακτήθηκε ακριβά ανά τους αιώνες, που δεν μπορεί να διαχωρισθεί από μια τέτοια κοινωνία. Η ελευθερία αυτή συνεπάγεται, ιδίως, την ελευθερία ενός προσώπου να ασπάζεται ή όχι μία θρησκεία και την ελευθερία να ασκεί ή όχι τα θρησκευτικά του καθήκοντα» (βλ. αποφ. ΕΔΔΑ της 25.3.1993, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, σκ. 31, της 18.2.1999, Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου, σκ. 34, 3.10.2010, Π.Δ. κατά Ελλάδος, σκ. 76, κ.ά.), καθώς και να αλλάξει θρησκευτικές πεποιθήσεις συν τω χρόνω (ΕΔΔΑ Grzelak σκ. 93). Περαιτέρω, κατά την έννοια του άρθ. 16 παρ. 2 Συντ., ως «ανάπτυξη εθνικής συνείδησης» νοείται η συνειδητοποίηση της συμμετοχής στην εθνική κοινότητα που προσδιορίζεται διαχρονικά ως ελληνική, με κριτήρια προεχόντως πολιτιστικά και γλωσσικά. Ο όρος «θρησκευτική συνείδηση», αυτόθι, παραπέμπει στον ταυτόσημο όρο «θρησκευτική συνείδηση» του άρθ. 13 παρ. 1 Συντ., και όχι στον διαφορετικό όρο «επικρατούσα θρησκεία» του άρθ. 3 Συντ., δεδομένου άλλωστε ότι αν ήθελε αυτό ο συνταγματικός νομοθέτης θα το όριζε ρητώς. Ως «ανάπτυξη» δε θρησκευτικής συνείδησης νοείται η εξοικείωση των μαθητών με το θρησκευτικό φαινόμενο στην ιστορική του πορεία και στη σύγχρονη πραγματικότητα, με έμφαση πάντως στην παρουσίαση των διδαγμάτων και των αρχών της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, δηλαδή της «επικρατούσας» θρησκείας με την ανωτέρω έννοια. Σημαίνει δε την εσωτερική και μη υποκείμενη σε εξωτερική χειραγώγηση στάση του μαθητή αναφορικά με το θείο, και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων το δικαίωμα του μαθητή, ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητά του (βλ. ΕΔΔΑ 11.9.2006, Konrad), να ασπάζεται ή όχι συγκεκριμένο θρήσκευμα, να αλλάξει θρήσκευμα ή να είναι άθρησκος. Συνεπώς η ανάπτυξη «εθνικής συνείδησης» κατά το Σύνταγμα δεν εξαρτάται από την καλλιέργεια «θρησκευτικής συνείδησης» ούτε από την πίστη σε συγκεκριμένο θρήσκευμα, διότι (ελληνική) εθνική συνείδηση μπορεί απολύτως να έχουν και όσοι ασπάζονται διαφορετικό ή δεν ασπάζονται κανένα θρήσκευμα. Η άποψη αυτή ενισχύεται και εκ του ότι το ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού ως στοιχείου της παιδείας (άρθ. 16 Συντ. 1952, 17 Συντ. 1968, 1973) εγκαταλείφθηκε σαφώς από το Συντ. 1975. Εξ άλλου, το άρθ. 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ στην 1η φράση κατοχυρώνει το δικαίωμα παντός προσώπου στην εκπαίδευση, στην δε 2η φράση το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές

πεποιθήσεις τους. Όπως έχει κριθεί, η ανωτέρω 2η φράση «πρέπει να αναγινώσκεται υπό το φως όχι μόνο της πρώτης φράσης ..., αλλά επίσης, ιδίως, του άρθ. 9 της Συμβάσεως το οποίο κατοχυρώνει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, περιλαμβανομένης της μη προσχώρησης σε κάποια θρησκεία, και **επιβάλλει στα συμβαλλόμενα κράτη ένα καθήκον “ουδετερότητας και αμεροληψίας”**» (ΕΔΔΑ Lautsi κλπ 18.3.2011 (ευρ. σύνθ.), σκ. 60 κ.ά.). Εν όψει τούτων, από το συνδυασμό των άρθρων 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος και 2 του 1ου 1ου ΠΠΠ της ΕΣΔΑ [βλ. και άρθ. 18 παρ. 1-3 του Δ/νούς Συμφώνου για τα **Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ)**, ν. 2462/1997 (Α' 25), και 3 παρ. 1, 12 παρ. 1-2, 14 παρ. 1-3 της **Δ/νούς Συμβάσεως για τα δικαιώματα του παιδιού (ΔΣΔΠ)**, ν. 2101/1992 (Α' 192)], συνάγεται ότι **υποκείμενο του δικαιώματος της παιδείας και της εκπαίδευσης είναι τόσο οι Έλληνες, ήτοι οι κεκτημένοι την ελληνική ιθαγένεια** (βλ. ΣΕ [3317/2014](#) Ολομ.), όσο και οι νομίμως ευρισκόμενοι στην Ελλάδα αλλοδαποί, στο πλαίσιο των υπάρχουσών εκπαιδευτικών δομών και των διατιθέμενων μέσων (ΕΔΔΑ 23.7.1968, *Affaire linguistique Belge*, σκ. Β.3). Η κατ' άρθ. 16 παρ. 2 Συντ. «ανάπτυξη» θρησκευτικής συνείδησεως επιτυγχάνεται μέσω της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στα δημόσια και ιδιωτικά εκπαιδευτήρια βάσει του οικείου προγράμματος σπουδών. **Για τη διαμόρφωση του εν λόγω προγράμματος και την επιλογή της διδακτέας ύλης, που αποτελούν αμιγώς κρατικές αρμοδιότητες**, ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια. Η ευχέρεια αυτή οριοθετείται από τις μνημονευθείσες αυξημένης τυπικής ισχύος διατάξεις που καθορίζουν τους σκοπούς της εκπαίδευσης, μεταξύ των οποίων προέχων είναι η «διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών» που προϋποθέτει την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και τη σφαιρική προσέγγιση της διδακτέας ύλης, και **κατοχυρώνουν την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και του δικαιώματος πληροφόρησης, φορέας της οποίας είναι αυτοτελώς και το παιδί** (βλ. ΕΔΔΑ 7.12.1976, *Kjeldsen* σκ. 52), καθώς και το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους. **Οι διατάξεις αυτές δεν παρέχουν στους γονείς δικαίωμα να αξιώνουν από το Κράτος την οργάνωση διδασκαλίας συγκεκριμένου περιεχομένου** (ΕΔΔΑ 10.1.2017, *Osmanoglu*, σκ. 92-95, 18.3.2011 *Lautsi* κλπ (Ευρ. Σύνθ) σκ. 60, 72). **Σε περίπτωση δε συγκρούσεως του συμφέροντος του παιδιού και των πεποιθήσεων των γονέων υπερτερεί το συμφέρον του παιδιού** (*Osmanoglu*, σκ. 95, 97, 105, 27.4.1999 *Martins Casimiro* (παραδ.), 18.12.1996 *Βαλσάμης* σκ. 37, 18.12.1986, *Johnston*, σκ. 63, 30.11.2004 *Bulski*, *Kjeldsen* σκ. 54). Από αυτά παρέπεται ότι το Κράτος κατά τη διαμόρφωση του σχολικού προγράμματος, περιλαμβανομένου του μαθήματος των θρησκευτικών, που απευθύνεται σε όλους αδιακρίτως τους μαθητές και όχι μόνο στους ορθόδοξους χριστιανούς, όπως δέχεται η πλειοψηφία, δεν επιτρέπεται να επιβάλλει συγκεκριμένη κοσμοθεωρία ως την μόνη αποδεκτή ή αληθινή, αλλά οφείλει, τηρώντας την αρχή της ουδετερότητας και της αμεροληψίας (προαναφ. *Lautsi* σκ. 60, 72, 10.11.2005 *Leyla Sahin*, σκ. 107), να δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε οι μαθητές να διαμορφώσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να επιλέξουν κριτικά την κοσμοαντίληψη της αρεσκείας τους. Ειδικότερα, το πρόγραμμα θρησκευτικής εκπαίδευσης μπορεί μεν να περιλαμβάνει “πληροφορίες ή γνώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα”, πλην η μετάδοση των γνώσεων αυτών, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που αφορούν την επικρατούσα θρησκεία, πρέπει να είναι “αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική” και “να μην επιδιώκει κατηχητικό σκοπό” (ΕΔΔΑ προαναφ. *Kjeldsen* σκ. 53, 29.6.2007 *Folgerø* σκ. 84, *Grzelak* σκ. 104, *Osmanoglu* σκ. 91), βλ. και Σύσταση 1720/2005 της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης ως και κατευθυντήριες γραμμές του Τολέδο (2007)

που υιοθέτησε ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ)). Εν όψει τούτων, κατά το Σύνταγμα και τις διεθνείς συμβάσεις που προαναφέρθηκαν ο νομοθέτης ουδόλως υποχρεούται να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών ομολογιακό χαρακτήρα, ενώ απαγορεύεται να προσδώσει κατηχητικό χαρακτήρα, διότι τούτο θα ισοδυναμούσε όχι με “ανάπτυξη” θρησκευτικής συνειδήσεως με την προεκτεθείσα έννοια, αλλά με “επιβολή” θρησκευτικής συνειδήσεως συγκεκριμένου περιεχομένου, όπερ αντίκειται στις αρχές της θρησκευτικής ουδετερότητας και της πολυφωνίας που διέπουν την παροχή της εκπαίδευσης από το Κράτος και αποστερεί από τον μαθητή το δικαίωμα να επιλέξει και να διαμορφώσει κριτικά ουσιώδες στοιχείο της προσωπικότητάς του και της αντίληψής του για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Και ναι μεν οι κείμενες διατάξεις παρέχουν τη δυνατότητα απαλλαγής του μαθητή από μάθημα που αντίκειται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις αυτού ή των γονέων του (υπό την προϋπόθεση ότι με τη σχετική αίτηση ο ενδιαφερόμενος δεν υποχρεώνεται να δηλώσει αμέσως ή εμμέσως ότι έχει ή δεν έχει θρησκευτικές πεποιθήσεις, προαναφ. απόφ. Grzelak 92-100 κ.α.), πλην η άσκηση της δυνατότητας αυτής αποτελεί έσχατο μέτρο διότι, όταν ιδίως δεν προβλέπεται εναλλακτικό μάθημα, όπως στην Ελλάδα, ο μαθητής αποστερείται της θρησκευτικής εκπαίδευσης κατά παράβαση του άρθ. 16 παρ. 2 Συντ., ενώ η απαλλαγή δημιουργεί στεγανά μεταξύ των μαθητών και ενισχύει το αίσθημα του αποκλεισμού εις βάρος του ομαδικού πνεύματος που πρέπει να καλλιεργεί το σχολείο, της ενσωμάτωσης στο σχολικό περιβάλλον και της κοινωνικοποίησης του παιδιού (βλ. προαναφ. απόφ. Osmanoglu, σκ. 96, 103). Ακριβώς δε αυτόν το σκοπό υπηρετεί ένα μάθημα θρησκευτικών πολυφωνικό και αξιολογικά ουδέτερο κατά τα εκτεθέντα (βλ. ΕΔΔΑ (παραδ.) 6.10.2009 Appel-Irrgang). Οίκοθεν εξ άλλου νοείται ότι οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να συμπληρώσουν τις γνώσεις και τη θρησκευτική τους αγωγή εκτός του σχολείου, όπως στην οικογενειακή εστία, ή στο κατηχητικό (βλ. προαναφ. αποφ. Folgerø, σκ. 88-89, Kjeldsen, σκ. 50-54, Konrad κ.ά.). Συνεπώς, κατά την αυτή γνώμη, δύναται ο νομοθέτης, κατά τη σχετική ευρεία διακριτική ευχέρεια που του παρέχει το Σύνταγμα, να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών θρησκευτικό περιεχόμενο, με την κατάλληλη έμφαση στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσας θρησκείας, και να το εμπλουτίσει με στοιχεία λογοτεχνικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά, φιλοσοφικά καθώς και ιστορίας της Τέχνης, για την οποία η θρησκευτικότητα αποτέλεσε ανέκαθεν σημαντική πηγή έμπνευσης. Το περιεχόμενο μάλιστα αυτό ανταποκρίνεται πληρέστερα προς τις επιταγές που απορρέουν από τα άρθρα 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος και τις διατάξεις των διεθνών συμβάσεων που προαναφέρθηκαν (ΠΕ 347/2002). Η αντίθετη άποψη δεν ευρίσκει έρεισμα στις μνημονευθείσες διατάξεις ούτε στο άρθ. 4 του Συντ. περί ισότητας, από την άποψη ίσης μεταχείρισης με τους μαθητές της μουσουλμανικής μειονότητας, του καθολικού δόγματος και της εβραϊκής κοινότητας, διότι αυτοί διέπονται από ειδικές διατάξεις ή διεθνείς συμβάσεις λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών υπό τις οποίες τελούν, ή ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες, για τις οποίες κατά τα διεθνή νόμιμα επιτρέπονται θετικές διακρίσεις, και συνεπώς δεν υφίσταται ομοιότητα καταστάσεων. Τούτο δε ανεξαρτήτως του ζητήματος αν θεμιτώς οι σχετικές με την εκπαίδευση των μαθητών αυτών διατάξεις προβλέπουν μάθημα θρησκευτικών αποκλειστικά περιορισμένο στα οικεία δόγματα, ήτοι κατ’ ουσίαν κατηχητικού χαρακτήρα. Επίσης μειοψήφησε ο Σύμβουλος Μιχ. Πικραμένος, κατά την γνώμη του οποίου το άρθρο 16 παρ.2 του Συντάγματος που αναγορεύει την παιδεία σε βασική αποστολή του κράτους και έχει ως πρωταρχικό σκοπό τη διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών και την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, πρέπει να ερμηνευθεί συστηματικά σε συνδυασμό με τις ακόλουθες, μη

αναθεωρητέες κατά το άρθρο 110 παρ.1 του Συντάγματος, διατάξεις: α) του άρθρου 13 παρ. 1 που καθιερώνει το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και ειδικότερα στο μεν πρώτο εδάφιο το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης στο δε δεύτερο εδάφιο την αρχή της θρησκευτικής ισότητας, έκφραση της οποίας είναι το δικαίωμα καθενός να απολαύει, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, το σύνολο των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη μεταξύ των οποίων το δικαίωμα στην παιδεία. Σύμφωνα με την αρχή της θρησκευτικής ισότητας **απαγορεύεται η θέσπιση προνομίων υπέρ προσώπων που πρεσβεύουν συγκεκριμένες θρησκευτικές αντιλήψεις και επομένως απαγορεύεται, μεταξύ άλλων, η προνομιακή μεταχείριση των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού, β) του άρθρου 5 παρ.1 που κατοχυρώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, γ) του άρθρου 2 παρ. 1 που ορίζει ως πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας τον σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου, δ) του άρθρου 1 παρ.1 και 2 που καθιερώνει τη δημοκρατική αρχή. Εντός του ως άνω συνταγματικού πλαισίου ο βασικός προσανατολισμός της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος είναι η διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών που ενστερνίζονται την αντίληψη ότι είναι αφενός άτομα τα οποία ασκούν τα δικαιώματά τους, μέσα σε ένα περιβάλλον ελευθερίας και ισότητας που συνιστούν θεμέλια της δημοκρατίας, και αφετέρου μέλη μιας ανοιχτής και πλουραλιστικής κοινωνίας που κατανοούν και σέβονται τα δικαιώματα των άλλων. Επί τη βάση των ανωτέρω, το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, κατά το μέρος που θέτει ως σκοπό της παιδείας την ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης, η οποία είναι διαφορετική από την εθνική ελληνική συνείδηση (η ανάπτυξη της οποίας καθιερώνεται επίσης στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος) που μπορεί να έχουν πρόσωπα διαφορετικών θρησκειών ή άθεοι, **επιτάσσει θρησκευσιολογικό προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης δεδομένου ότι ως θρησκευτική συνείδηση νοείται το ενδιαθέτο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με τη φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου σε αναφορά ιδίως με το “θείο”,** το δε περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης μπορεί να είναι σε ότι αφορά το “θείο”, είτε θετικό-μορφοποιημένο ή μη σε ορισμένο θρήσκευμα- είτε αρνητικό. Στο μάθημα των θρησκευτικών με θρησκευσιολογικό προσανατολισμό επιδιώκεται ιδίως : α) η γνώση της ιστορίας και των βασικών αρχών των σημαντικότερων θρησκειών και του αθεϊσμού, β) η απόκτηση από τους μαθητές των απαραίτητων γνώσεων και ικανοτήτων ώστε να μπορούν να αντιπαρατεθούν τόσο στο θρησκευτικό φανατισμό όσο και στις διακρίσεις εις βάρος εκείνων που πρεσβεύουν άλλες θρησκείες ή είναι άθεοι, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου φιλοσοφικού, ανθρωπολογικού και θρησκευτικού προβληματισμού που καλλιεργεί την κριτική αυτογνωσία και τον σεβασμό προς τον άλλο. Εξάλλου, η θρησκευσιολογική εκπαίδευση δεν είναι αντίθετη προς το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος, που ορίζει ως επικρατούσα θρησκεία αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, διότι στο πλαίσιο του μαθήματος αποδίδεται σε αυτήν ιδιαίτερη τιμή και σεβασμός, ενώ της δίδεται η ευκαιρία να δοκιμαστεί στο πεδίο της διαμόρφωσης της συνείδησης του νέου ανθρώπου συγκρινόμενη με τις άλλες θρησκείες και την αθεΐα δείχνοντας τη δύναμη και τον πλούτο των αρχών και των ιδεών της. Υπό αυτό το περιεχόμενο το μάθημα των θρησκευτικών υπηρετεί τον σκοπό της παιδείας, που είναι η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και του αναστοχασμού, ο διάλογος, ο σεβασμός προς τους άλλους, και, τελικά, η διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών που έχουν μαθητεύσει σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα χωρίς την επιβολή ιδεολογικών κατευθύνσεων αλλά υπό συνθήκες ελευθερίας που πραγματώνουν το δικαίωμα αυτοκαθορισμού κάθε πολίτη και ενισχύουν το αίσθημα της ευθύνης του απέναντι στους άλλους. **Ως εκ τούτου δεν νοείται απαλλαγή μαθητών από τη****

διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών με αυτούς τους προσανατολισμούς και το περιεχόμενο, διότι τούτο θα αντέβαινε στις θεμελιώδεις αρχές του φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος που επιτάσσουν ελεύθερη διαμόρφωση της συνείδησης των πολιτών, χωρίς κρατική επιβολή απόψεων και καταναγκασμούς, στο πλαίσιο μιας πολυφωνικής κοινωνίας και θα οδηγούσε σε αποκλεισμό μαθητών από μαθήματα τα οποία συνιστούν την ουσία της παρεχόμενης από το κράτος παιδείας που είναι η διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Εξάλλου, αυτός ο προσανατολισμός της θρησκευτικής εκπαίδευσης δεν έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 9 παρ. 1 της ΕΣΔΑ που κατοχυρώνει την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας ως ένα από τα θεμέλια μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» (ΕΔΔΑ της 3.10.2010, Π.Δ. κατά Ελλάδος, σκ. 76, της 25.3.1993, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, σκ. 31, της 18.2.1999, Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου, σκ. 34 κ.ά.), διότι δεν επιβάλλει συγκεκριμένη κοσμοθεωρία ως την μόνη αποδεκτή ή αληθινή, αλλά τηρεί την αρχή της ουδετερότητας, δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε οι μαθητές να διαμορφώσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να επιλέξουν κριτικά την κοσμοαντίληψη της αρεσκείας τους, το δε περιεχόμενο του μαθήματος είναι αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό χωρίς να επιδιώκει κατηχητικό σκοπό (ΕΔΔΑ 7.12.1976, Kjeldsen σκ. 53, 29.6.2007, Folgero σκ. 84).

19. Επειδή, μετά την θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, ο πρώτος βασικός νόμος που ρύθμιζε τα θέματα οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαίδευσεως ήταν ο ν. 309/1976 (Α' 100). Τα αναλυτικά προγράμματα που εκδόθηκαν με βάση τον νόμο αυτόν καθιέρωναν ως βασικό περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως [βλ. πδ 1034/1977 (Α' 347) για το Δημοτικό σχολείο, πδ 831/1977 (Α) για τις Α και Β τάξεις του ημερησίου Γυμνασίου, πδ 374/1978 (Α' 79) για τη Γ Γυμνασίου, πδ 91/1984 (Α' 35) για την Γ' Γυμνασίου Μέσης Γενικής Εκπαίδευσεως και πδ 438/1985 (Α' 158) για τις Α, Β και Γ Γυμνασίου]. Επακολούθησε ο ν. 1566/1985 (Α' 167), με τον οποίο καταργήθηκε ο ως άνω νόμος 309/1976 και θεσπίστηκαν οι κύριες διατάξεις για τη δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσεως. Ο νόμος αυτός περιέχει σαφείς αναφορές στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. [βλ. την εισηγητική του έκθεση, στην οποία γίνεται αναφορά στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση ... «...Η εκπαίδευση έχει ως κύριο σκοπό τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου και καθολικού ανθρώπου, σε σχέση με τον εαυτό του σε σχέση με το Έθνος (ελληνικός πολιτισμός και παράδοση, ορθόδοξη χριστιανική παράδοση)». Συγκεκριμένα, στο άρθρο 1 του νόμου αυτού ορίζεται ότι: «1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τους μαθητές: α) Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία, να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους πεποιθήσεως είναι απαραβίαστη, α) ... β) ε) 2. Βασικοί συντελεστές για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών είναι: α) ... β) τα αναλυτικά προγράμματα, τα σχολικά βιβλία και τα λοιπά διδακτικά μέσα, καθώς και η σωστή χρήση τους, γ) ... 3... 4.». Εν συνεχεία εκδόθηκε ο νόμος 2525/1997 (Α' 188), στο άρθρο 7 του οποίου ορίζονται τα εξής: «1. Στους βασικούς συντελεστές της εκπαίδευσης του

άρθρου 1 παρ. 2 του ν. 1566/1985 προστίθεται η κατάρτιση Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (Ε.Π.Π.Σ.), το οποίο προσδιορίζει τους στόχους της διδασκαλίας από το δημοτικό σχολείο μέχρι και το λύκειο και προδιαγράφει τα πλαίσια, μέσα στα οποία αναπτύσσεται το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων. Το Ε.Π.Π.Σ. καταρτίζεται, ύστερα από γνώμη του Π.Ι., με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων». Περαιτέρω με την παράγραφο 2 του του ίδιου ως άνω άρθρου του ν. 2525/1997 προβλέπεται ότι τα θέματα, μεταξύ άλλων, των άρθρων 4 παρ. 11 (περιπτώσεις ε' στ' και ζ'), 5 παρ. 11 (περιπτώσεις β', γ', ζ', και η') και 8 παρ. 9 (περιπτώσεις β', γ', δ', η' και θ') του ν. 1566/1985 ρυθμίζονται εφεξής με αποφάσεις του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ύστερα από εισήγηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ενώ με την παράγραφο 3 του ως άνω άρθρου 7 αντικαταστάθηκε η παρ. 2 του άρθρου 60 του ν. 1566/1985 και ορίστηκε, μεταξύ άλλων, ότι τα διδακτικά βιβλία γράφονται με βάση τα αναλυτικά προγράμματα και τα προγράμματα σπουδών. Τέλος, με τον ν. 3966/2011 (Α' 118) ιδρύθηκε το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Ι.Ε.Π.) (άρθρο 1) και καταργήθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (άρθρο 21). Σύμφωνα με το άρθρο 2 του νόμου αυτού: «1. Το Ι.Ε.Π. είναι επιτελικός επιστημονικός φορέας που υποστηρίζει το Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων στα θέματα που αφορούν την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς και τη μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. 2. Σκοπός του Ι.Ε.Π. είναι η επιστημονική έρευνα και μελέτη των θεμάτων που αναφέρονται στην προηγούμενη παράγραφο και η διαρκής επιστημονική και τεχνική υποστήριξη του σχεδιασμού και της εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής στα θέματα αυτά. 3. Για την εκπλήρωση του σκοπού του, το Ι.Ε.Π. ασκεί, ιδίως, τις ακόλουθες αρμοδιότητες: α) Γνωμοδοτεί ή εισηγείται, ύστερα από σχετικό ερώτημα του Υπουργού Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων ή αυτεπαγγέλτως, αντίστοιχα, για: αα) θέματα σχετικά με τη διαμόρφωση, το διαρκή εκσυγχρονισμό και τη βέλτιστη εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής σε όλους τους τύπους των σχολικών μονάδων, ββ) θέματα που αφορούν τα προγράμματα σπουδών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τα σχολικά βιβλία και τα λοιπά διδακτικά μέσα. γγ) ...».

20. Επειδή, με την προσβαλλόμενη απόφαση, η οποία εκδόθηκε κατ' εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 4 παρ. 11 εδ. ε' και 5 παρ. 11 εδ. γ' του ν. 1566/1985 και του άρθρου 7 παρ. 1 - 2 του ν. 2525/1997 και κατόπιν της υπ' αριθμ. **21/18.5.2017 πράξεως του Δ.Σ. του Ι.Ε.Π.**, καθορίστηκε το πρόγραμμα σπουδών (ΠΣ) του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο. Στο πρώτο μέρος της αποφάσεως εκτίθενται οι γενικές κατευθύνσεις και οι βασικοί στόχοι του ΠΣ, καθώς και η δομή και οι κύριοι άξονές του, ενώ στο δεύτερο μέρος αυτής παρατίθενται αναλυτικοί πίνακες με το πρόγραμμα σπουδών για κάθε τάξη του Δημοτικού και του Γυμνασίου. Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος της προσβαλλόμενης αποφάσεως αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα εξής: «... 1. Οι νέες απαιτήσεις για τη θρησκευτική εκπαίδευση στο ευρωπαϊκό περιβάλλον του μαθήματος των Θρησκευτικών (ΜτΘ). Από τις αρχές του 21ου αιώνα, οι διεθνείς εξελίξεις επιβεβαιώνουν ότι η θρησκευτική εκπαίδευση (ΘΕ) αναγνωρίζεται πλέον ως απαραίτητος όρος για την πολύπλευρη και ολοκληρωμένη μόρφωση των μαθητών. Στον ανοικτό ευρωπαϊκό διάλογο για τη σχολική θρησκευτική εκπαίδευση, αλλά και στα επίσημα κείμενα της Ευρώπης για την εκπαίδευση, αναγνωρίζεται πλέον ως κοινά αποδεκτό αίτημα το δικαίωμα όλων των παιδιών για θρησκευτική εκπαίδευση, γεγονός που λειτουργεί ως βασικός μοχλός για την αρτιότερη οργάνωσή της. Κατόπιν τούτου, επιδιώκεται ένα σχολικό ΜτΘ, στο οποίο η συμμετοχή όλων των παιδιών χωρίς καμιά διάκριση και ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους

θεωρείται αυτονόητη όσο και αναγκαία. Η επίγνωση των κινδύνων που προκύπτουν από τη θρησκευτική απομόνωση αλλά και από τις ποικίλες πολιτικές ή ιδεολογικές χρήσεις της θρησκείας οδηγεί στην ανάγκη, ώστε να αναδειχθούν οι θρησκευτικές αξίες σε πεδία διαλόγου, συνάντησης και ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις ή και τις διαφορές τους ... Κατά συνέπεια, ένα ΜτΘ που εξετάζει θέματα όπως η δικαιοσύνη, η ειρήνη, η καταλλαγή, η κοινωνική συνοχή, η ανεξιθρησκεία, η ευθύνη για τον κόσμο, η αναζήτηση προσωπικού νοήματος, συνάντησης και σχέσης με τον Θεό και τον άλλο, η δημιουργικότητα, η ηθική συμπεριφορά, η ευθύνη για τα κοινωνικά προβλήματα -ζητήματα δηλαδή κρίσιμα για την κοινή ζωή των ανθρώπων στην Ευρώπη τουλάχιστον- θεωρείται ότι προσφέρει σπουδαίες ευκαιρίες, ώστε να εξεταστούν ζητήματα αποκλεισμού και προκατάληψης απέναντι στη θρησκευτική διαφορετικότητα και ταυτόχρονα να προταθούν και να αξιοποιηθούν οι βασικές προϋποθέσεις και δυνατότητες για την ειρηνική συνύπαρξη των πολιτών σε συνθήκες ευημερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης ... Αν και δεν είναι εφικτές ενιαίες και ομοιόμορφες λύσεις ... αναγνωρίζεται από τη διεθνή επιστημονική συζήτηση και τα διεθνή νομικά δεδομένα πως ένα ΜτΘ, το οποίο περιορίζει τη γνώση των μαθητών αποκλειστικά και μόνο στη δική τους θρησκευτική παράδοση έχει πλέον φτάσει στα όριά του. Η σχολική θρησκευτική εκπαίδευση χρειάζεται να καλύπτει έναν ευρύτατο χώρο ενδιαφερόντων και ερωτημάτων των σημερινών μαθητών, τα οποία ξεκινούν από την τοπική θρησκευτική παράδοση αλλά και ταυτόχρονα την υπερβαίνουν, χωρίς αυτό να σημαίνει την υποτίμηση ή τον εξοστρακισμό της. Βασικές προϋποθέσεις για ουσιαστική ανταπόκριση του ΜτΘ σε αυτή τη σύνθετη ανάγκη είναι: Καταρχάς, η διευρυμένη γνώση «γύρω από τις θρησκείες» αλλά και τις θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρήσεις που νοηματοδοτούν τον ανθρώπινο βίο. Επιπλέον, οι μαθητές και οι μαθήτριες χρειάζονται μάθηση «μέσα από τη θρησκεία», η οποία θα τους επιτρέψει να συνομιλήσουν με τη ζωντανή πραγματικότητα που αυτή αντιπροσωπεύει σήμερα -και κατεξοχήν της δικής τους θρησκευτικής παράδοσης- και να κατανοήσουν κατά πόσο και με ποιο τρόπο η θρησκεία συνυφίνεται με τα προβλήματα της καθημερινής ζωής και με τις κοινωνικοπολιτισμικές αντιφάσεις και συγκρούσεις. Οι ομοιότητες που έχουν επισημανθεί στους στόχους των ευρωπαϊκών ΜτΘ εκφράζουν αυτή τη συνθετική κατεύθυνση της ΘΕ. Πιο συγκεκριμένα αναγνωρίζεται ότι το ΜτΘ χρειάζεται: - να προσφέρει γνώση και κατανόηση για τα θρησκευτικά «πιστεύω» και τις θρησκευτικές εμπειρίες, - να προσανατολίσει το ενδιαφέρον των μαθητών στην ποικιλία των θρησκευτικών δυνατοτήτων και ηθικών αντιλήψεων που ανιχνεύονται στις θρησκευτικές εμπειρίες, και - να ενθαρρύνει τους μαθητές, ώστε να ευαισθητοποιηθούν προς τη θρησκεία και προς τις θρησκευτικές διαστάσεις της ζωής. Η προσέγγιση αυτή, αν και υπερβαίνει παρωχημένες πρακτικές ομολογιακής μονοφωνίας, δεν προσδίδει στο ΜτΘ φαινομενολογικό γνωσιολογικό προσανατολισμό ούτε το μετατρέπει σε τυπική θρησκευσιολογική ενημέρωση, η οποία δεν ανταποκρίνεται στα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά, στα βαθύτερα ερωτήματα και στα πραγματικά ενδιαφέροντα των μαθητών. Απεναντίας, προωθεί την ενεργητική εμπλοκή των μαθητών ως φορέων της δικής τους παράδοσης και ενθαρρύνει τη θέαση του οικουμενικού μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες και στάσεις. Ακόμη, στοχεύει στην εξασφάλιση θρησκευτικής εκπαίδευσης σε όλους τους μαθητές χωρίς εξαιρέσεις. Επιπροσθέτως, θεωρείται πλέον βέβαιο ότι το θρησκευτικό φαινόμενο εξαιτίας της διαχρονικότητάς του επηρεάζει με τον δικό του τρόπο την τοπική και την παγκόσμια ιστορία. Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο της σύγχρονης ΘΕ, οι θρησκείες εξετάζονται μέσα στο πολιτισμικό τους περιβάλλον χωρίς να διαχωρίζεται η μελέτη της θρησκείας από τον

πολιτισμό. Η θρησκεία είναι βασική διήκουσα του πολιτισμού ενός λαού, περιλαμβάνει και νοηματοδοτεί ουσιώδη πολιτιστικά γεγονότα της ζωής του, συγκροτεί και χαρακτηρίζει την πολιτιστική ταυτότητά του. Ωστόσο, υπογραμμίζεται ότι αυτή η «πολιτισμική» έμφαση δεν πρέπει να οδηγεί στον σχετικισμό ή ακόμη χειρότερα στον συγκρητισμό ή και στην παραθεώρηση ζητημάτων που συνδέονται τόσο με τους θεμελιώδεις σκοπούς και τη διδασκαλία κάθε θρησκείας όσο και με τις αντινομίες μεταξύ διαφορετικών θρησκειών... Εν τέλει, στην παρούσα θεώρηση του ΜτΘ προβάλλεται με έμφαση το αίτημα του θρησκευτικού γραμματισμού ως μία καίρια διάσταση της θρησκευτικής αγωγής, η οποία συμβάλλει στη διαμόρφωση πολιτών με θρησκευτική αυτοσυνειδησία και δεκτικότητα στον διάλογο με το διαφορετικό. Ο θρησκευτικός αυτός γραμματισμός βασίζεται στους κανόνες της παιδαγωγικής και επιστημονικής γνώσης και στοχεύει στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών με τις γνώσεις, τις αξίες και τις στάσεις ζωής που παρέχει για τις θρησκείες και από τις θρησκείες, εφαρμόζοντας μια διερευνητική, ερμηνευτική και διαλογική μαθησιακή προσέγγιση. Συνακόλουθα, όλες αυτές οι προϋποθέσεις-προσδοκίες από τη ΘΕ συνοψίζονται στο αίτημα υιοθέτησης κάποιων βασικών κοινών κριτηρίων (standards) για το ΜτΘ των ευρωπαϊκών χωρών. Πιο συγκεκριμένα, αναγνωρίζεται ότι το ΜτΘ: 1. Μπορεί και πρέπει να διδάσκεται σύμφωνα με τους όρους και τα κριτήρια της γενικής εκπαίδευσης στα δημόσια σχολεία. 2. Χρειάζεται να περιλαμβάνει θεωρήσεις διαχριστιανικής και διαθρησκευτικής μάθησης, διαλόγου, συνεργασίας και συλλογικότητας. 3. Η διδασκαλία του απαιτεί επαγγελματίες εκπαιδευτικούς, με ισχυρή θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση που έχουν πλήρως κατανοήσει τον ρόλο τους και έχουν αναπτύξει στοχαστικοκριτικές δεξιότητες. 2. Οι συντεταγμένες του Προγράμματος Σπουδών του ΜτΘ. Η παρούσα πρόταση αφορά ένα μάθημα που διατηρεί μεν τον γνωσιακό και παιδαγωγικό χαρακτήρα που είχε ως τώρα, ανοίγεται ωστόσο στις χριστιανικές παραδόσεις της Ευρώπης και τις άλλες θρησκείες. Δίνοντας τις συντεταγμένες αυτού του μαθήματος, διαμορφώνουμε ένα ΠΣ το οποίο ξεκινά από και έχει επίκεντρο τη θρησκευτική παράδοση του τόπου, την παράδοση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, όπως αυτή σαρκώθηκε στη ζωή και αποτυπώθηκε στα μνημεία του πολιτισμού του. Κάθε μαθητής/τρια, ανεξαρτήτως της θρησκευτικής του/της ιδιοπροσωπίας, είναι αναγκαίο να γνωρίζει τη θρησκευτική παράδοση του τόπου καταγωγής ή μόνιμης διαμονής του/της. Αυτή είναι η πρώτη και βασική συντεταγμένη του μαθήματος. Η δεύτερη συντεταγμένη είναι η βασική γνωριμία με τις μεγάλες χριστιανικές παραδόσεις που συναντώνται στην Ευρώπη και γενικότερα στον κόσμο, εκτός της Ορθοδοξίας, όπως ο Ρωμαιοκαθολικισμός και ο Προτεσταντισμός με τις βασικές του ομολογίες. Η τρίτη συντεταγμένη περιλαμβάνει στοιχεία από τα μεγάλα θρησκευόμενα και ιδίως όσα ενδιαφέρουν την ελληνική κοινωνία περισσότερο, δηλαδή τις μονοθεϊστικές παραδόσεις του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, καθώς και άλλες θρησκείες που κατά τόπους ή κατά περίπτωση κρίνεται ότι παρουσιάζουν σήμερα αυξημένο ενδιαφέρον. Συνεπώς, πρόκειται για ένα διευρυμένο και με σαφείς θεολογικές προϋποθέσεις μάθημα, το οποίο εξετάζει με ερευνητικό, κριτικό και διαλεκτικό τρόπο τη συνεισφορά κάθε θρησκευτικής παράδοσης στην ιστορία και στον πολιτισμό, αποβλέποντας στον θρησκευτικό γραμματισμό, αλλά και στην ευαισθητοποίηση και στον αναστοχασμό των μαθητών απέναντι στον δικό τους θρησκευτικό προβληματισμό και το πώς αυτός αντικατοπτρίζεται στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων. Φυσικά δεν είναι δυνατόν στο Ελληνικό σχολείο να μην είναι κεντρικός ο λόγος της Ορθόδοξης θεολογίας και παράδοσης, η οποία μέσα από το ΜτΘ καλείται να προχωρήσει πέρα και από τη νεωτερικότητα αποδεχόμενη τον πλουραλισμό και την ετερότητα, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε

ταυτόχρονα να μην υποτιμά, να μην σχετικοποιεί, πολύ δε περισσότερο να μην εγκαταλείπει την αυτοσυνειδησία της. Στοιχεία μιας τέτοιας θεολογικής θεώρησης της πολυπολιτισμικότητας ως αλληλοσεβασμού, αποδοχής και ειρηνικής συνύπαρξης με τη θρησκευτική ή όποια άλλη ετερότητα, είναι διάσπαρτα μέσα στην Αγία Γραφή, στην κληρονομιά των Πατέρων της Εκκλησίας, σε κείμενα νεότερων και σύγχρονων χριστιανών στοχαστών, καθώς και σε ποικίλα έργα τέχνης. Συμπερασματικά, το νέο ΠΣ προωθεί μια παιδαγωγικά ευαίσθητη, με ρεαλιστικούς μαθησιακούς στόχους, διδακτικά ευέλικτη και πολυεπίπεδη πρόταση θρησκευτικής αγωγής, η οποία βασίζεται στο ισχύον νομικό πλαίσιο και ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Έχει ως επίκεντρο την Ορθόδοξη παράδοση αλλά διαφοροποιείται από την κατήχηση, διασώζει εύλογες και αναγκαίες ισορροπίες ανάμεσα στο οικείο και στο έτερο χωρίς να μετατρέπει το μάθημα σε Θρησκευσιολογία.

3. Γενικοί σκοποί και προσανατολισμοί του Μτθ στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο.

1. Να οικοδομήσει ένα στιβαρό μορφωτικό πλαίσιο/πεδίο γνώσης και κατανόησης του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας, ως πνευματικής και πολιτισμικής παράδοσης της Ελλάδας και της Ευρώπης αλλά και ως ζωντανής πηγής έμπνευσης, πίστης, ηθικής και νοηματοδότησης: για τον κόσμο και τον άνθρωπο, τη ζωή και την ιστορία.
2. Να παρέχει στους μαθητές, ανεξάρτητα από την προσωπική τους θρησκευτική τοποθέτηση, ικανοποιητική κατάρτιση για τη φύση και τον ρόλο του θρησκευτικού φαινομένου, στο σύνολό του και στις επιμέρους εκφάνσεις του, δηλαδή τις μεγάλες και ζωντανές θρησκείες του κόσμου, εφόσον θεωρούνται πηγές πίστης, πολιτισμού και ηθικού τρόπου ζωής.
3. Να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις και να προσφέρει τις ευκαιρίες, ώστε οι μαθητές να αναπτύξουν ικανότητες και επάρκειες -αλλά και διαθέσεις και στάσεις- που χαρακτηρίζουν τον θρησκευτικά εγγράμματο άνθρωπο, καλλιεργώντας παράλληλα την ηθική και κοινωνική του ευαισθησία.
4. Να συντελέσει στη γνωριμία, στην κριτική κατανόηση, στον σεβασμό και στον διάλογο μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικές απόψεις, αντιλήψεις ή δεσμεύσεις πάνω σε ζητήματα πίστης και ηθικού προσανατολισμού.
5. Να συνεισφέρει δημιουργικά στον ελεύθερο και υπεύθυνο αυτοπροσδιορισμό της προσωπικής ταυτότητας των μαθητών, καθώς και στην ολόπλευρη (θρησκευτική, γνωστική, πνευματική, κοινωνική, ηθική, ψυχολογική, αισθητική και δημιουργική) ανάπτυξή τους, μέσα από την αναζήτηση του νοήματος και την υπαρξιακή αναμέτρηση με την πολυπλοκότητα του μυστηρίου της ζωής.

Οι γενικοί αυτοί σκοποί του Μτθ μπορούν να εξειδικευτούν στους παρακάτω επιμέρους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς και στόχους/προτεραιότητες που επιδιώκουν:

1. Την κριτική κατανόηση των δογματικών, λατρευτικών, υπαρξιακών και πολιτισμικών εκφράσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, των άλλων μεγάλων χριστιανικών ομολογιών, καθώς και άλλων θρησκευμάτων,
2. την ανάδειξη των οικουμενικών αξιών τόσο του Χριστιανισμού όσο και των άλλων θρησκειών του κόσμου,
3. τη διερεύνηση πτυχών και όψεων της τοπικής θρησκευτικής ιστορίας και παράδοσης, με στόχο τη γνώση, τη διαφύλαξη και την ανανέωση της τοπικής πολιτισμικής κληρονομιάς,
4. την προσέγγιση της θρησκευτικής πίστης γενικότερα και του Χριστιανισμού ιδιαίτερα με πολλαπλά κριτήρια (πολιτισμικά, ηθικά, κοινωνικά, ιστορικά, προσωπικά, θεολογικά),
5. την αποκωδικοποίηση του θρησκευτικού υποβάθρου των πολιτισμικών παραδόσεων και την αναγνώριση των θρησκευτικών διαστάσεων του σύγχρονου πολιτισμού,
6. την κατανόηση των αξιών αλλά και των αρνητικών ή επικίνδυνων εκφράσεων που κάποιες θρησκείες εμπεριέχουν, διατηρούν ή υποβάλλουν,
7. την κατανόηση της εποχής και των αναγκών της και τη μεθερμηνεία του θεολογικού λόγου στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες,
8. τον προβληματισμό και την έμπρακτη ευαισθητοποίηση απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα της

εποχής, τα υπαρξιακά ερωτήματα και τα ηθικά διλήμματα του ανθρώπου, 9. τον σεβασμό του δικαιώματος κάθε ανθρώπου στη θρησκευτική ελευθερία, την αναζήτηση και τον θρησκευτικό αυτοπροσδιορισμό, 10. την αναγνώριση και τον σεβασμό στην ιδιαίτερη θρησκευτική και πολιτιστική προέλευση και συνάφεια κάθε μαθητή, 11. την ανάπτυξη οικολογικής συνείδησης και τη διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος, 12. την ανθρωπιστική προσέγγιση της θρησκευτικής μάθησης, με την παράλληλη αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία, 13. την ανάδειξη του ολιστικού και μεταμορφωτικού για τον άνθρωπο χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, 14. τη θεμελίωση της θρησκευτικής εκπαίδευσης σε στέρεες παιδαγωγικές θεωρήσεις και στη συνεχή ενημέρωση για τις σύγχρονες φιλοσοφικές αντιλήψεις περί γνώσης και τον διάλογο μαζί τους, 15. τη συνεισφορά του ΜτΘ στη διαμόρφωση μαθητών που αναπτύσσουν θετική γνώμη και στάση προς τη μάθηση, εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και ευθύνη για τον κόσμο. 4. Δομή και διάρθρωση των περιεχομένων του ΠΣ. ... Με βάση την προοπτική αυτή και λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την ηλικιακή ιδιαιτερότητα των μαθητών, προτείνουμε μια σταδιακή μετάβαση στον τρόπο προσέγγισης των θεματικών αξόνων του ΜτΘ, ως εξής: Δημοτικό - Ο κόσμος της θρησκείας. Εδώ προσεγγίζεται η θρησκεία αυτή καθαυτή· δηλαδή, πρόκειται για μια σταδιακή χαρτογράφηση και αναγνώριση των βασικών εξωτερικών χαρακτηριστικών της. Στη βαθμίδα αυτή παρέχονται αφηγηματικά στοιχεία γύρω από τα πρόσωπα, τα έθιμα, τα σύμβολα, τις παραδόσεις, την ιστορία, τα μνημεία, την κοινωνική και πολιτιστική ζωή των θρησκευτικών παραδόσεων. Η πορεία αυτή έχει ως αφετηρία την Ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, δηλαδή, την παράδοση του τόπου μας και κατόπιν προσανατολίζεται στον θρησκευτικό ορίζοντα των εγγύτερων μονοθεϊστικών θρησκειών και εν συνεχεία ορισμένων στοιχείων από τις ανατολικές θρησκείες ... Γυμνάσιο - Θρησκεία και ιστορία ως έκφραση πολιτισμού. Πρόκειται για μελέτη της θρησκείας και του πολιτισμού που αυτή παρήγαγε ιστορικά μέσα από μια αμφίδρομη διαδικασία: αφενός έκφρασης, μαρτυρίας και ερμηνείας του εσωτερικού της βιώματος σε μορφές επικοινωνίας και, αφετέρου, αναμέτρησης και διαλόγου με την εκάστοτε εποχή και τα συστήματα-παραδείγματα νοηματοδότησης του ανθρώπινου βίου. Έτσι, δίνεται έμφαση στη ζωή, στην ιστορία, στην τέχνη και στον πολιτισμό που σάρκωσαν ο Χριστιανισμός, ιδιαίτερα η Ορθοδοξία, και οι μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις, ενώ γίνεται και μια κριτική παρουσίασή τους μέσα από θεμελιώδεις άξονες, όπως Θεός, κόσμος, άνθρωπος, ηθική, κοινωνία, πολιτισμός, σύγχρονη ζωή ... 5. Διδακτικές προσεγγίσεις και μαθησιακές διαδικασίες στο ΜτΘ. Στο ΜτΘ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις διαδικασίες μάθησης με βάση τις σύγχρονες γνωσιολογικές, παιδαγωγικές και διδακτικές θεωρίες, που μπορούν να υποστηρίξουν τόσο την προαγωγή του θρησκευτικού γραμματισμού των μαθητών όσο και την προετοιμασία ελεύθερων, ενεργών και υπεύθυνων πολιτών. Βασικοί άξονες στη διδασκαλία του ΜτΘ είναι: ... 6. Η δομή και η λειτουργικότητα των ενοτήτων του ΠΣ. α. Βασικός σκοπός κάθε κύκλου. Παρουσιάζεται η βασική επιλογή του ΠΣ ως προς τη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών σε κάθε βαθμίδα, οι οποίοι καλούνται να συνομιλήσουν με τα ζητήματα των Θεματικών Ενοτήτων και να οικοδομήσουν τη θρησκευτική τους γνώση ... β. Βασικοί άξονες τάξης (για το Γυμνάσιο). Αναδεικνύονται οι ιδέες - κλειδιά πάνω στις οποίες αναπτύσσονται οι βασικοί και κατευθυντήριοι άξονες κάθε τάξης και διασαφηνίζονται η κατεύθυνση και η λογική οργάνωσης των Θεματικών Ενοτήτων της τάξης ... γ. Γενικοί στόχοι τάξης. Περιγράφονται αδρομερώς οι επιδιώξεις της θρησκευτικής μάθησης σε κάθε τάξη ... δ. Οι Θεματικές Ενότητες (ΘΕ). Πρόκειται για ένα πλαίσιο διευρυμένης έρευνας και εμβριθούς ανάλυσης των προτεινόμενων θεμάτων ... ε. Οι 3 οριζόντιες στήλες κάθε Θεματικής Ενότητας.

Α. Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα (ΠΜΑ). Τα ΠΜΑ δεν εξειδικεύουν ούτε μετασχηματίζουν διδακτικά τους γενικούς στόχους της τάξης αλλά περιορίζονται στην περιγραφή των αποτελεσμάτων της διδασκαλίας (στο ΤΙ, δηλαδή, μπορούν να κάνουν οι μαθητές μετά την πραγματοποίησή της) ... Β. Βασικά Θέματα (ΒΘ) της Θεματικής Ενότητας. Καταγράφουν τις πλευρές του θέματος, τις οποίες θα επεξεργαστούν οι μαθητές, καθώς και το βασικό corpus γνώσεων γύρω από το θέμα που χρειάζεται να οικοδομήσουν ... Γ. Ενδεικτικές Δραστηριότητες. Πρόκειται για στοχευμένες και προσεκτικά προετοιμασμένες από τον εκπαιδευτικό δράσεις ... Δ. Εκπαιδευτικό Υλικό (ΕΥ). Η εφαρμογή του παρόντος ΠΣ απαιτεί την παραγωγή νέου, πρωτότυπου και συμβατού εκπαιδευτικού υλικού, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης φιλοσοφίας και μεθοδολογίας του ... Ε. Οι επάρκειες (Ε). Οι Ε καταγράφουν τις ικανότητες, δεξιότητες, στάσεις, αξίες και διαθέσεις που αναμένεται να αναπτύξουν οι μαθητές σε κάθε κύκλο ή τάξη, καθώς εξελίσσεται η θρησκευτική τους εκπαίδευση ... ΣΤ. Αξιολόγηση. Όπως είναι φυσικό, στο ΠΣ διαδικασίας η αξιολόγηση των μαθητών υπερβαίνει την ποσοτικού χαρακτήρα αθροιστική (τελική) αξιολόγηση των επιδόσεών τους και προσανατολίζεται στον έλεγχο ποιοτικότερων χαρακτηριστικών που προϋποθέτουν την ολιστική προσέγγιση του μαθητή ...» Περαιτέρω, το δεύτερο μέρος της προσβαλλόμενης αποφάσεως περιλαμβάνει α) το πρόγραμμα σπουδών του Δημοτικού, το οποίο διακρίνεται σε Α Κύκλο (Γ και Δ Δημοτικού) και Β Κύκλο (Δ και Ε Δημοτικού) και β) το πρόγραμμα σπουδών του Γυμνασίου. Στο Μέρος αυτό, για κάθε τάξη αναφέρονται αφ' ενός οι γενικοί στόχοι, αφ' ετέρου δε παρατίθεται αριθμός θεωρητικών ενότητων (8 για την Γ Δημοτικού, 7 για κάθε μια από τις Δ - ΣΤ Τάξεις του Δημοτικού, 6 για την Α και Β Γυμνασίου και 7 για την Γ Γυμνασίου). Σε κάθε μία δε από αυτές περιγράφονται σε 3 στήλες α) «τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα» β) «τα βασικά θέματα» και γ) «οι ενδεικτικές δραστηριότητες. Ειδικότερα οι ανωτέρω θεματικές ενότητες είναι οι εξής: α) για την Γ Δημοτικού (“Ανακαλύπτουμε εικόνες, πρόσωπα και ιστορίες”) 1. “Ζούμε μαζί”, 2. “Θρησκευτικές γιορτές: Ημέρες γεμάτες χαρά και σημασίες”, 3. “Κυριακή: Μια σημαντική ημέρα της εβδομάδας”, 4. “Τα Χριστούγεννα. Ο Θεός γίνεται άνθρωπος”, 5. “Τα παιδιά: Η χαρά και η ελπίδα του κόσμου”, 6. “Ποιος είναι ο Ιησούς Χριστός;”, 7. “Χριστός Ανέστη: Γιορτάζοντας το χριστιανικό Πάσχα”, 8. “Ο κόσμος μας, ένα στολίδι”, β) για τη Δ' Δημοτικού (“Ανακαλύπτουμε εικόνες, πρόσωπα και ιστορίες”) 1. “Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται”, 2. “Παναγία, η Μητέρα του Χριστού”, 3. “Σπουδαία “παιδιά””, 4. “Όλοι ίσοι, όλοι διαφορετικοί”, 5. “Ιεροί τόποι και ιερές πορείες”, 6. “Χριστιανοί άγιοι και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών”, 7. “Ιερά βιβλία”, γ) για την Ε' Δημοτικού (“Ανακαλύπτουμε κείμενα, μνημεία, τόπους και γεγονότα”) 1. “Μαθητές και δάσκαλοι”, 2. “Συμπόρευση με όρια και κανόνες”, 3. “Προχωράμε αλλάζοντας”, 4. “Προφήτες της Βίβλου: Κλήση για μετάνοια και αναγγελία του ερχομού του Μεσσία”, 5. “Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία”, 6. “Αποστολές για την “καλή είδηση””, 7. “Ανακαλύπτοντας τα κείμενα της Καινής Διαθήκης”, δ) για τη ΣΤ' Δημοτικού (“Ανακαλύπτουμε κείμενα, μνημεία, τόπους και γεγονότα”) 1. “Οι πρώτοι Χριστιανοί: Δυσκολίες και περιπέτειες”, 2. “Διωγμοί και εξάπλωση του Χριστιανισμού. Πρόσωπα και μαρτυρίες”, 3. “Η Αγία Γραφή, ένα ιστορικό και διαχρονικό βιβλίο”, 4. “Η Θεία Ευχαριστία: Πηγή και κορύφωση της ζωής της Εκκλησίας”, 5. “Από τους Χριστιανούς της χώρας μας στους Χριστιανούς του κόσμου”, 6. “Θρησκείες στη χώρα μας”, 7. “Μνημεία και τόποι χριστιανικής λατρείας: Αποτυπώσεις της πίστης”. Για το Γυμνάσιο οι θεματικές ενότητες είναι οι εξής: α) για την Α' Γυμνασίου (“Πορεία και ανάπτυξη”): 1. “Μεγαλώνουμε και αλλάζουμε”, 2. “Η συνάντηση του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό”, 3. “Πως ζουν οι

Χριστιανοί; Η νέα ζωή της Εκκλησίας”, 4. “Πως παίρνονται οι αποφάσεις”, 5. “Μονοθεϊστικές θρησκείες: Ιουδαϊσμός και Ισλάμ”, 6. “Θρησκευτικές αναζητήσεις της μακρινής Ανατολής”, β) για τη Β’ Γυμνασίου (“Πορεία μέσα από αντιθέσεις”): 1. “Μπορούν οι άνθρωποι να εικονίζουν τον Θεό;”, 2. “Ποιος είναι ο Θεός των Χριστιανών; “Τίνα με λένε οι άνθρωποι είναι;”, 3. “Ποιος είναι ο άνθρωπος;”, 4. “Εμείς και οι “άλλοι””, 5. “Διάσπαση και αντιπαλότητα στις θρησκείες”, 6. “Ορθοδοξία και νέος Ελληνισμός”, γ) για τη Γ’ Γυμνασίου (“Από το τοπικό στο οικουμενικό”): 1. “Η Χριστιανοσύνη στον σύγχρονο κόσμο”, 2. “Το ζήτημα της θρησκείας στη σύγχρονη Ευρώπη”, 3. “Σύγχρονες θρησκευτικές μορφές στην Ορθοδοξία και στον κόσμο”, 4. “Που είναι ο Θεός;”: Η οδύνη του σύγχρονου κόσμου και το αίτημα της σωτηρίας από το κακό”, 5. “Ελπίδα και αγώνας για τη μεταμόρφωση του κόσμου”, 6. “Από την αρχή μέχρι το τέλος του κόσμου”, 7. “Διευρύνοντας τις εμπειρίες μας/Χτίζοντας τον κόσμο μας (Project)”.

21. Επειδή, σύμφωνα με τα εκτεθέντα στην σκέψη 16, με την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών πρέπει να επιδιώκεται, κατά τη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος, η ανάπτυξη ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως και, ως εκ τούτου, ενόψει και της διατάξεως της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος περί θρησκευτικής ελευθερίας, η διδασκαλία του μαθήματος αυτού δεν μπορεί παρά να απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές. Από τους στόχους και το περιεχόμενο, όμως, του προσβαλλόμενου προγράμματος σπουδών που παρατέθηκαν στην προηγούμενη σκέψη αλλά και από το περιεχόμενο κάθε θεματικής ενότητας, από αυτές που παρατέθηκαν ανωτέρω, προκύπτει ότι αυτό το πρόγραμμα σπουδών δεν αποβλέπει στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των ορθόδοξων χριστιανών μαθητών, στους οποίους κατά το Σύνταγμα πρέπει να απευθύνεται, διότι δεν περιέχει ολοκληρωμένη και διακριτή έναντι άλλων δογμάτων και θρησκειών διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Τούτο, άλλωστε, συνομολογείται και ρητά στο ίδιο το προσβαλλόμενο πρόγραμμα σπουδών, στο οποίο αναφέρεται ότι το μάθημα απευθύνεται σε όλους τους μαθητές “ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή όχι δέσμευσή τους” και ότι “υπερβαίνει παρωχημένες πρακτικές ομολογιακής μονοφωνίας”. Με το προσβαλλόμενο πρόγραμμα σπουδών δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην προβολή στοιχείων κοινών στην διδασκαλία τόσο της ορθόδοξης εκκλησίας όσο και άλλων χριστιανικών δογμάτων αλλά και θρησκειών, το δε μεγαλύτερο μέρος της ύλης αναφέρεται σε διάφορα κοινωνικά ζητήματα και σε “θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρήσεις”, αντικείμενο, κυρίως, άλλων μαθημάτων. Ως εκ τούτου, η προσβαλλόμενη απόφαση έρχεται σε αντίθεση: α) προς την διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος (η οποία αποτελεί το βασικό νομικό θεμέλιο για τη ρύθμιση του επίμαχου ζητήματος), διότι, με το πρόγραμμα σπουδών που εισάγει για τις Γ - ΣΤ τάξεις του Δημοτικού και για το Γυμνάσιο δεν αποβλέπει, όπως ήδη εκτέθηκε, στον επιβεβλημένο από τη συνταγματική αυτή διάταξη σκοπό, την ανάπτυξη δηλαδή της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, β) προς την διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, διότι, κατά τα προεκτεθέντα, η προσβαλλόμενη απόφαση θα έπρεπε να απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές και να κατατείνει στην εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεώς τους, γ) προς την διάταξη του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, διότι προσβάλλει το ευθέως καθιερούμενο από την διάταξη αυτή δικαίωμα των ανηκόντων στην επικρατούσα θρησκεία ορθόδοξων χριστιανών γονέων να διασφαλίσουν τη μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους

θησκευτικές πεποιθήσεις και δ) προς την συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος) και προς το άρθρο 14 (σε συνδυασμό με το άρθρο 9) της ΕΣΔΑ, διότι στερεί από τους μαθητές του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος το δικαίωμα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ενώ η νομοθεσία, όπως έχει εκτεθεί, προβλέπει για μαθητές ρωμαιοκαθολικούς, εβραίους και μουσουλμάνους της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης τη δυνατότητα να διδάσκονται αποκλειστικώς τα δόγματα της πίστεώς τους (όχι δε και τα δόγματα άλλων θρησκειών), μάλιστα δε από δασκάλους προτεινόμενους από την οικεία θρησκευτική κοινότητα (βλ. ΣτΕ 660/2018 Ολομ.). Κατά την συγκλίνουσα ως προς το αποτέλεσμα γνώμη των Συμβούλων Μ. Γκορτζολίδου, Ε. Νίκα και Σ. Μαρκάτη, οι ρυθμίσεις της προσβαλλόμενης κανονιστικής απόφασης είναι ανίσχυρες, διότι από το περιεχόμενό τους, όπως έχει περιγραφεί, προκύπτει ότι η σχετική διδακτέα ύλη, απευθυνόμενη σε όλους εν γένει τους μαθητές, είναι τέτοια κατά το είδος και την έκτασή της, ώστε να κυριαρχεί η παροχή και επεξεργασία πληροφοριών και γνώσεων αναφορικά με το περιεχόμενο της θρησκείας εν γένει, των επί μέρους εκφάνσεών του στα διάφορα θρησκευόμενα και των σχετικών συγκριτικών και γενικότερων προβληματισμών, σε τρόπο που να παραβιάζεται η, σύμφωνα με την γνώμη αυτή, συνταγματική υποχρέωση της διαμόρφωσης της θρησκευτικής εκπαίδευσης των Ελλήνων έτσι, ώστε να αποβλέπει προεχόντως στην μετάδοση του βιώματος του ιερού, αντλούμενου, κατά πρόσφορο τρόπο, από την χριστιανική ορθοδοξία. Μειοψήφησαν οι Σύμβουλοι Κ. Κουσούλης, Α. Χλαμπέα, Χ. Ντουχάνης και Ι. Σύμπλης, κατά τη γνώμη των οποίων, με τα δεδομένα που εκτίθενται στη σκέψη 20, η προσβαλλόμενη απόφαση δεν αντίκειται στις διατάξεις του ν. 1566/1985 ούτε στις προαναφερθείσες διατάξεις του Συντάγματος ή της ΕΣΔΑ, διότι διατηρεί την έμφαση στη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ επιτρεπτός έχει εισαγάγει και άλλα (θρησκευολογικά, φιλοσοφικά, κοινωνιολογικά κ.λπ.) στοιχεία πέραν της διδασκαλίας αυτής. Κατά τα λοιπά, το ειδικότερο περιεχόμενο των επίδικων αναλυτικών προγραμμάτων, τα οποία έχουν διαμορφωθεί με βάση τις αρχές και τις εξελίξεις της θεολογικής και της παιδαγωγικής επιστήμης, ανήκει στην ανέλεγκτη ουσιαστική κρίση του κανονιστικού νομοθέτη, ο οποίος διαθέτει σχετικώς ευρεία διακριτική ευχέρεια, κατά τα προαναφερθέντα στη σκέψη 18. Επομένως, κατά τη γνώμη αυτή, είναι απορριπτέοι ως αβάσιμοι οι λόγοι ακυρώσεως με τους οποίους προβάλλεται παραβίαση των διατάξεων των άρθρων 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος, 9 της ΕΣΔΑ και 2 του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, 1 παρ. 1-3 του ν. 1566/1985, καθώς και υπέρβαση νομοθετικής εξουσιοδότησης. Εξάλλου, ο λόγος ακυρώσεως με τον οποίο προβάλλεται παραβίαση της αρχής της θρησκευτικής ισότητας (άρθρ. 4 παρ. 1 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος) σε βάρος των ορθόδοξων μαθητών για τον λόγο ότι παρέχεται η δυνατότητα χωριστής διδασκαλίας άλλης θρησκείας ή δόγματος σε μαθητές που ανήκουν στη ρωμαιοκαθολική ομολογία ή στην ιουδαϊκή θρησκεία, σύμφωνα με το άρθρο 55 παρ. 5 του ν. 4316/2016, ή σε μουσουλμάνους μαθητές είναι απορριπτέος ως αβάσιμος, διότι, ανεξαρτήτως εάν χωρεί σύγκριση με τα μειονοτικά σχολεία των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, τα οποία διέπονται από ιδιαίτερο νομοθετικό καθεστώς στηριζόμενο σε διεθνείς συμβάσεις, πάντως με τα ένδικα προγράμματα σπουδών οι ορθόδοξοι μαθητές εξακολουθούν να διδάσκονται κατά κύριο λόγο, στο πλαίσιο του μαθήματος των θρησκευτικών, τις αρχές και τις παραδόσεις της Ορθόδοξης Πίστεως και, ως εκ τούτου, η παροχή, εν προκειμένω, της δυνατότητας χωριστής διδασκαλίας άλλης θρησκείας ή δόγματος σε αλλόθρησκους ή ετερόδοξους μαθητές δεν αντίκειται στο Σύνταγμα. Ομοίως μειοψήφησε ο Σύμβουλος Θ.

Αραβάνης, κατά την γνώμη του οποίου, όπως προκύπτει από τα εκτιθέμενα στη σκ. 20, η προσβαλλόμενη πράξη, η οποία εκδόθηκε μετά από γνωμοδότηση του Ι.Ε.Π. και αφού ελήφθησαν υπόψη οι απόψεις της Εκκλησίας, **εμπνέεται από τις σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις, υπηρετεί τους σκοπούς της παροχής από το Κράτος θρησκευτικής εκπαίδευσης πολυφωνικής και αξιολογικά ουδέτερης και του σεβασμού της θρησκευτικής ετερότητας, απολύτως απαραίτητου σε μια εποχή έξαρσης του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, αντιμετωπίζει τον μαθητή ως έλλογο και αυτεξούσιο ον που δικαιούται να διαμορφώσει ελεύθερα και κριτικά τη θρησκευτική του συνείδηση, ενώ εξ άλλου παρουσιάζει επαρκώς τη διδασκαλία της Ορθοδοξίας, όπως προβλέπει το Σύνταγμα και οι διατάξεις των διεθνών συμβάσεων που παρατέθηκαν.** Με το περιεχόμενο αυτό η προσβαλλομένη κινείται απολύτως εντός των ορίων των εξουσιοδοτικών διατάξεων, που είναι ερμηνευτέες σύμφωνα με τις ανωτέρω αυξημένης τυπικής ισχύος διατάξεις. Και ναι μεν η προσβαλλομένη προβλέπει, παράλληλα με την διδασκαλία των δογμάτων και των αρχών της επικρατούσας θρησκείας, την παρουσίαση και άλλων θρησκευτικών απόψεων, καθώς και ορισμένων θεμάτων από τους χώρους της τέχνης, της λαογραφίας κλπ, μη απολύτως συναφών με την καθαυτό θρησκευτική διδασκαλία, και αποτελούντων ενδεχομένως αντικείμενο και άλλων μαθημάτων, πλην μόνο το γεγονός αυτό δεν καθιστά παράνομη και ακυρωτέα την προσβαλλομένη. Τούτο διότι η μεν παρουσίαση άλλων θρησκευτικών απόψεων επιβάλλεται για τη σφαιρική, πλουραλιστική και αμερόληπτη εκπαίδευση των μαθητών σύμφωνα με τις εφαρμοστέες διατάξεις, καθώς και την εξοικείωση με άλλες θρησκευτικές απόψεις (πρβλ. προαναφ. αποφ. Folgerø σκ. 88, 89, Osmanoglu σκ. 102, 103, Appel-Irrgang κ.ά.), η δε εισαγωγή των λοιπών στοιχείων είναι κατ' αρχήν θεμιτή, διότι δεν νοούνται στεγανά μεταξύ των διδακτέων μαθημάτων, τα στοιχεία δε αυτά δεν είναι πάντως ικανά, εξ απόψεως ποσότητας και ποιότητας, να προκαλέσουν σύγχυση στους μαθητές όσον αφορά το κύριο αντικείμενο του μαθήματος των θρησκευτικών. Επομένως οι αντίθετοι λόγοι ακυρώσεως πρέπει να απορριφθούν ως αβάσιμοι, ενώ η περαιτέρω αμφισβήτηση της ουσιαστικής κρίσεως και των παιδαγωγικών επιλογών της Διοικήσεως είναι απαράδεκτη και εκφεύγει του δικαστικού ελέγχου, ο οποίος εν προκειμένω είναι οριακός. Σε κάθε περίπτωση, επί τυχόν αποδοχής της αιτήσεως το ακυρωτικό αποτέλεσμα πρέπει να περιορισθεί στους αιτούντες, διότι αυτοί, εν όψει και της δυνατότητας απαλλαγής από μάθημα που κατά τις αντιλήψεις τους δεν ικανοποιεί πλήρως τις θρησκευτικές τους απόψεις, δεν προκύπτει ότι εκπροσωπούν ούτε όλους τους ορθόδοξους γονείς και μαθητές (οι οποίοι δεν συμμερίζονται αναγκαστικά τις απόψεις των αιτούντων) ούτε την Εκκλησία της Ελλάδος (η οποία δεν είναι αιτούσα στην παρούσα δίκη και η οποία μάλιστα σε άλλη αίτηση που συζητήθηκε κατά την ίδια δικάσιμο [E 2355/17] έχει ασκήσει παρέμβαση υπέρ του κύριου της προσβαλλομένης). **Μειοψήφησε επίσης ο Σύμβουλος Μιχ. Πικραμένος**, κατά την γνώμη του οποίου, σύμφωνα με τα εκτεθέντα κατά τη μειοψηφήσασα γνώμη στη σκέψη 18, από τους στόχους και το περιεχόμενο του προσβαλλόμενου προγράμματος σπουδών που παρατέθηκαν στην προηγούμενη σκέψη, αλλά και από το περιεχόμενο κάθε θεματικής ενότητας, προκύπτει ότι το επίμαχο πρόγραμμα σπουδών **κινείται εντός του συνταγματικού πλαισίου, καθώς απευθύνεται σε όλους τους μαθητές “ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή όχι δέσμευσή τους”** και “υπερβαίνει παρωχημένες πρακτικές ομολογιακής μονοφωνίας”, όπως ρητώς αναφέρεται στο κείμενό του. Με το προσβαλλόμενο πρόγραμμα σπουδών δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην προβολή στοιχείων κοινών στη διδασκαλία τόσο της ορθόδοξης εκκλησίας όσο και άλλων χριστιανικών δογμάτων αλλά και θρησκείων και ένα μεγάλο μέρος της ύλης αναφέρεται σε θρησκευτικές και άλλες κοσμοθεωρήσεις, με σκοπό τη διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων

πολιτών μιας πλουραλιστικής και δημοκρατικής κοινωνίας που γνωρίζουν το περιεχόμενο των κυριότερων θρησκειών και εφοδιάζονται με τις απαραίτητες γνώσεις και πληροφορίες προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη σύγχρονη μάστιγα του θρησκευτικού φονταμενταλισμού. Ως εκ τούτου η προσβαλλόμενη απόφαση δεν είναι αντίθετη ούτε προς τις διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 1, 16 παρ. 2, 13 παρ. 1 του Συντάγματος ούτε προς τις διατάξεις των άρθρων 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και τα περί του αντιθέτου προβαλλόμενα είναι απορριπτέα ως αβάσιμα.

22. Επειδή, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, η κρινόμενη αίτηση πρέπει να γίνει δεκτή και να ακυρωθεί η προσβαλλόμενη απόφαση, κατά τα βασίμως προβαλλόμενα, να απορριφθεί δε η ασκηθείσα παρέμβαση.

Δ ι ά τ α ύ τ α

Δέχεται την κρινόμενη αίτηση.

Ακυρώνει την υπ' αρ. 101470/Δ2/16.6.2017 απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο» (Β' 2104/19.6.2017).

Απορρίπτει την παρέμβαση.

Διατάσσει την απόδοση του κατατεθέντος παραβόλου και

Επιβάλλει συμμέτρως στο Δημόσιο και το παρεμβαίνον σωματείο τη δικαστική δαπάνη των αιτούντων που ανέρχεται στο ποσό των εννιακοσίων είκοσι (920) ευρώ.